Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 189 (15409) ◆ 1994 чылдың ноябрь 18, пятница ◆ Ат салган шагы 22.15. ✢ Садар өртээ 200 рубль.

1994 чылдың дүжүдүнүң тараазын немей садып алырынга чээли курлавырларының хуваалдазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың ноябрь 11, № 481
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың чурттакчы чонунга аъш-чемге ажыглаарынга чыл дургузунда 40 муң тонна тараа херек, 1994 чылдың ноябрь 1-ниң деңнели-биле алырга, 28 муң тонна тараа болгаш 1800 тонна далган бар болуп турар, азы 10,2 муң тоннадан эвээш өвес тарааны ам-даа немей садып алыры негеттинип турар.

Республиканың ажылагыйларында тарааның балансызының анализи болза, аъш-чемге ажыглаар болгаш малга бээр тарааның чедиппес байдалы республика иштинде бараан бүдүрүкчүлериндеи тарааны садып алыр арга-биле хандыртынган туруп болур.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Продукцияны төлээрибиле 1994 чылдың дүжүдүнүң тараазын садып алырынга немелде кылдыр аңгылаан чээли курлавырларының хуваалдазын бадылаар (ону кошкан).

2. Саң-хөө яамызы (Салчак) федералдыг бюджеттен немелде кылдыр аңгылап берген саң-хөө акша-хөреңгизин тараа садып ап, бараан бүдүрүкчүлери-биле санажырынга девискээр фондузунче база «Тывахлебопродукт» акционер нийтилелинче шилчидер.

3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының контроль эргелелинге дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга соңгуздалар талазы-биле Тес-Хемниң № 21 соңгулда округундан депутатка кандидаттар Тес-Хем кожуунда күрүнеиң үндүрүг инспекциязының начальниги Т. Д. Донгак, Тес-Хем кожуунуң күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар талазы-биле төптүң директору Б. М. Иргит. Самагалдай суур чагыргазының даргазы Г. Б. Хоз-оол олар-биле Чыргаланды, Берт-Даг, Ак-Шынаа суурларга соңгукчуларның ужуражылгазы болган.

Ужуражылгалар үезинде округтан депутаттың кандидаттары Т. Д. Донгак, Б. М. Иргит, Г. Б. Хоз-оол боттарының программаларын соңгукчуларга чугаалап бергеннер. Бир эвес соңгукчулар идегээш, депутат кылдыр соңгуптар болза, бодунуң программазын боттандырар дээш кызымак ажылдаарын депутатка кандидат бүрүзү чугаалап турган.

Депутаттың кандидаттары-биле ужуражылгалар кожуунуң өске-даа суурларында болуп эрткен.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

БО-ЛА МАҢНАП ЭРТЕР

Хоорайның кудумчуларында халдып-ла турар бичежек көк трактор бар ийин. Ону ажыл-ишчи, бөдүүн ажылчын Виктор Николаевич Байыр-оол башкарып чоруур. Кызыл хоорайда чаагайжыдылга чериниң бо механизатору кудумчуларның бөлген богун, харын чүдүүрүп алыр дээш, маңнадып чорууру ол.

Ол узун-узун кудумчуларны кежир, узун дургаар-даа халдып эртер. Ажылчыннарның, аштакчыларның чыын, бөле ширбип каан күзүүмнерин алгаш чоруптар. Ушкан ыяштарны, ыяштарның бүрүзүн, чашпаннарны-даа ол арттырар эвес, удур арылдырып-ла турар.

Чаагайжыдылга чериндe ооң эштери-ле хөй. Ол хөй кижилиг найыралдыг коллективтиң ишчизи. Күчүлүг самосвалдарны, тракторларны, кудумчуларны чүлгүүр, арыглаар машиналарны база Байыр-оол чамдыкта башкарар.

Охемчик ОНДАР.

Агроулетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының хүнүнге

Агрономга сөс

ТАРААВЫС БАР

Константин Базыр-Сатович Ондар — Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң агрономнар белеткээр салбырын сезен үш чылда дооскан. «Ишкин» совхозка агрономнап ажылдаанындан аңгыда, көдээ Совет даргазынга, ооң секретарынга ажылдап турган үелери база бар. Бо хүннерде совхозтуң агроному болуп ажылдап турар. Күскү дүжүт ажаалдазының түңнели-биле бистиң солунга бөгүн аңаа сөс бердивис:

— Бо чылын 370 гектар черге тараа тарыдывыс. Дүжүт ажаалдазын доозуп алдывыс. Тараавыстың ортумак дүжүдү бир гектардан 10—12 центнер болду. Ону багай эвес деп санап турар бис. Чай аажок ол-шыктыг, чаъсдолулуг болган болгай. Сугуерниң таварыштырган уржуктарындан тарылга шөлдеринге үреліишкиннер ийи болган, улуг когаралды чедирди. Ооң башка, тараавыс дүжүдү бо чылын оон-даа эки болур турган ийик, ам канчаар чүү хире болганын үстүнде чугааладым.

Ооң мурнунда чылдарда Доора-Талдың шөлдериндеи бир гектардан 18 центнер чедир тарааны ажаап ап турдувус. Аңаа бо чылын четпейн барганывыс ол-дур.

Дүжүт ажаалдазынга кызымак ажылдаан механизаторларывыс база бар. Комбайнерлер Владимир Түлүш-оол-ович, Владимир Эник-оолович Сат алышкылар болгаш аныяк механизатор Доржат Ондар оларның эрес ажылдааның бөгүн демдеглеп каары чугула. Оларның-биле кады Кызылдың № 1 профтехучилищениң сургуулу Омак Ондар база кызымак ажылдады. Тараа ажаалдазынга чолаачы Алексей Ооржак дүн-хүн дивейн, эрес ажылдаан, эр-хей, Алексей.

Шанда дүшкен чаа дүжүттү Василий Ондарга удуртканзвеноңуңкежигүннери алды кижи шалыпкын ажаан турар. Тарааны күргадыр, машиналарга арыглап, чүдүүрүп, кызымак-ла ажылдап турлар.

Дүжүт ажаалдазы доозулган. Ам кол чүве — шанда дүшкен тарааны кончуг шынарлыг арыглап-аштааш, шыгжаарын шыгжап ап, садыпсаарарын чогумчалыг саарын алыры.

ЧЕДИ-ТЕЙДЕ КЫШТАГДА

Чеди-Тей дээрге Мөңгүн-Тайгада каас-чараш, байлак одар-белчиирлиг черлериң бирээзи. Ооң дагларында, шөлдериндe малчыннарның кыштаглары, чазаглары, чайлаг, күзеглери чаптыда берген чыдар. Ында «Малчын» совхозтуң даады-ла кара баштыг хойлары өөр-өөр болуп берген шагның дөрт эргилдезинде одарлап, ырда кирген кайгамчык ол черни каастап чоруур. Малчыннар ында мал-маганын малдап турарлар. Оларга хойжулар Болат Донгак биле Апрель Салчак оларның өг-бүлези хамааржыр. Олар он ийи чыл ажыг үеде малчыннап келген, эки диртип, мактадып турар, чыл санында-ла төрүүр чүс хойдан 95-тен куду эвес хураганны ап, сорулгазын күүседип келген. Ол үениң иштинде он бир муң хире баш хураганны өстүрүп, төрээн совхозунга хүлээдип берген. Эрткен кыжын олар хунап хойлар кадарын кыштааннар. Олары ам дөнеп хой болу берген. Хоюнга кошкарны октябрь айның эгезинде салган. Хойнуң ниити саны — 433 баш, келир чылдың март айның эгезинде оолдаар.

Шак ол үеде, эрте чазын оолдаарга черле кандыг болурун малчыннардан сонуургап айтырдым.

— Хойну бир эвес декабрь, январь айларда оолдадыр болза, аңаа мал чеми хөй негеттинер. Бистиң Мөңгүн-Тайгага суг болза сиген элбек үнер эвес. Төрүттүнгеш, оътка кирген хураганнарны чазын иелери-биле кады кыштаг чоогун одарладырга, өзүп мандыычалы кончуг боор чүве чорду. Дуржулгавыстан ону көрүп келдивис. Март айда төрүттүнген хураганнар кыжын төрүттүнген хураганнарга күскээр деңнежи бээр, семис-шыраа кончуг болур. Кышкы хураганнарның дүгү үгдейип каар, шала арган болур, харындаа өлүп хораары хөй болур чүве чорду. Ооң ыцай хураганнарны ажаап чемгереринге улуг бергедээшкиннер болбас, шыырактарын чадагай кажааларга чемгерер, аңаа хондуруп безин болур, ажырбас чорду.

Хойну чазын март айда оолдадыр аргаже бистиң кожуунуң малчыннары каш чыл бурунгаар кирген. Бо арганың ажыктыын амыдырал бадыткаан. Хой кидип түлүк оолдап турар үеде, хураганнар оътка кирип турда сыкыртыышкынны бодум кылып алыр мен. Ыпчап алырга, чаш хураган хорамчага таварышпас боор чүведир. Ону ажылымның дуржулгазындан көрдүм — деп, Апрель Салчак чугаалап орду.

Хураганны олар бир дугаар чылында қыргывас, дараазында чылын чайын кыргып турар. Бирээзинден-не 400—500 грамм эки шынарлыг дүк ап турар. Малчын өг-бүленің идегелдиг дузалакчызы шериг хүлээлгезинден энир чылын халажып келген — Эзир-оол Донгак. Хой кадарын, чаш хураганнар ажаап карактап турда, амыр-ла. Ажылга эптии аажок, кежээ, шалып. Ыпчангаш оглундан алызында барып, идегелдиг малчын үнерингe ада-не бүзүреп олурарлар.

Малчын өг-бүле — 5 уруглуг. Улуг кызы Шолбана Натпит-оол дээди эртемниг зоотехник. Ол ажыл-агыйның дөрт дугаар хойжу бригадазында ажылдап турар.

Болат Чүлдүмович Донгак кызымак ажылы дээш совхозтан каш-даа удаа шаңнадып мактадып келген. Москвада Улус ажыл-агыйының делгелгезинге база четкен. Ооң ыцай кожавыс моолдарның малчыннар наадымынга киржип чораан чери база бар.

Кыштаглаашкынга малчыннар хынамчалыг белеткенген. Кажаа-хорааны ыяк кылдыр септээн. Мал чемин кыштагда чедирген. Ыпчангаш кыштаглаашкынны хүрменди эртерин оларга күзеп каалы.

Киим-оол ХЕРТЕК.

Кымны соңгуурул?

БАРААН-БИЛЕ ХАНДЫРАР ДЭЭШ

Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери Улуг-Хем кожуунуң хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының мурнундан Дээди Хуралдың депутадынга кандидат Чат-оол Кыргысович Айыр-Санаа дээш бадылаарыпче Улуг-Хем кожуунуң чонун кыйгырган.

Көдээ чонну бирги чергениң эргежок чугула хереглелиниң барааннары-биле хандырар дээш Ч. К. Айыр-Санаа улуг күженнишкиннерни салып келгенин кожуунуң чурттакчы чону билир.

Ч. К. Айыр-Санаа кандыгдаа деңнелдиг хурал-суглааларга кожуунуң чону эки барааннар-биле хандырарының айтырыгларын көдүрүп келген. Ол талазы-биле ооң кызымак ажылының хереченнин ооң баштап турары Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң байдалынан көрүп болур.

Ынчангаш Ч. К. Айыр-Санаа төлептиг кандидат дээрзинге идеген болур.

(Бистиң корр.)

КАНДИДАТ БАШКЫ

«Иениң онзагай чаражы» мөөрейни уттупкан кижи бистиң республикада амдыызында чок боор. Үш дакпыр — сумуга, кожуунга, республикага — эрткен бо мөөрейниң бүгү чадаларының кайызынга-даа тиилекчи болган Марина Кызыл-ооловна Сүрүнчап ам «Тыва Республика кадыны» хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Аңаа каш хонук мурнунда ужурашкаш, ооң чазык шырайын көөр, хоюг үнүн дыңнаар аас-кежиктиг болдум.

— Депутатка кандидат болу бээрге, чоннун хамаарылгазы кандыг боор үве-дир?

— Өске кандидаттар-биле дөмей ышкаш болган үве. А чамдык улустуң чугаазынан алырга мээн-биле ужуражылга үезинде улустуң чылыры-даа, идепкейлиидаа аажок дижир-дир. Соңгулда хүнүнде база ындыг болур дээрзинге ынанмас аргам чок. Улуг-Хем кожуунун хамык школаларынга чораан, ындыг бодалга келдим. Ындыг чоннун идегелин хандырар, күзелин боттандырар, чагын күүседир ужурлуг мен. Депутат кылдыр соңгуттурупсумза, мээн хүлээлгем ол.

— Бодуңнуң дугайында чугаалап көрем.

— Мээн черле төрүттүнген черим ол — Ийи-Тал. 1961 чылдың март 20-де аңаа авам ээп, агаар тынып эгелээн мен. Кызылдың № 2 школазын дооскан дораан-на, бола суурумга башкылап эгеледим. Ооң бээр он беш чыл ажыр эге класс башкылап турарым бо. Кызылдың башкы институдун бот-өөредилге-биле доостум.

— Дээди Хуралдың депутады болу берген дижик сең, чүнү кылыр бодалдыг сең, эң-не кол-кол ийи-үш сорулгаңдан чугаалап көрем, дуңмам. Каш-ла сөс-биле.

— Хоойлу-дүрүм ажылдаарынга киржип турган, төрээн черимни соңгукчуларымны черле утпас, оларны камгалаар мен. Ооң ынай Кызылга туруп алгаш, кожуунумнуң суур бүрүзү-биле харылзаа тудуп, соңгукчу бүрүзүнүң үстүкү органнарга айтырыын ниитпирлежир мен. Биче бүдүрүлгелер тургузары, дүктү болгаш өскедаа продукцияны болбаазырадың сайгарары чугула. Ындыг дериг-хереклелдерни тыпчыр, ажыл чок улусту биче бүдүрүлгелерже хаара тударын чедип алыр мен.

* * *

Марина Кызыл-ооловна Сүрүнчап — Улуг-Хемден Дээди Хуралдың депутадынга 5 кандидаттың бирээзи. Ооң ниити байдалы бо чугаадан билдине берген боор. Кысказы-биле чугаалаарга ажылдышке болгаш амыдырал-чуртталгага элээн дуржулгалыг, кызымак болгаш бурунгаар депшилгелиг ава-дыр. Оглу Саша 8 класста. Кыстары, Надя биле Саяна, Кызылда салым-чаяанныг ургларның уран үүл школазында.

Ооң өөнүң ээзи — күш-ажыл башкызы Сергей Түлушевич Сүрүнчап. Марина чаш ургларлыг турган-ла, ашаанның башкы училищезинге шуут өөреннирин чедип алган. А ургларын боду албышаан, ажылдап, Сергейге акшаны чорудуп берип турган. Ол үеде хой-ниити ажылындан бичии-даа хоорулбаан.

Чооду КАРА-КУСКЕ.
Журналист.

Парлалга конференциязы

«УРУГЛАРЫВЫС ЭКИ ӨЗҮП ТУРАР»

Үе-шагның өскерилгени-биле ам бистиң амыдыралывыста мооң мурнунда дүжүвүске кирбейн-даа чораан үүлдер болуп турар апарылаан. Тыва кижилериң барып-барын кадыы багай төлдери кайда-чүде Америкадан келген өг-бүлелерге авырандыга баар деп кым сактып чораан боор. Ийи чыл бурунгаар Тывадан 11 бичии ургну — 6 тыва, 4 орус, 1 хакас бичии чаштарны американнар азырап аппарганнар.

Азырандыга барган ол бичии кижилериң канчаар өзүп доругун турарын, оларны аарыг-аржыктан канчаар эмнеттирип, канчаар ажаатежээп турарыг, азырал-харагалзалы кайы хире болуп турарын ургларын азырандыга берикен чурт хынаар, хайгааараар эргелиг. Ол талазы-биле тускай пунктуну Ургларр азыралының дугайында бүгү-делегей керээзинде бижип каан. Ынчангаш аңаа үндезилээш, бо чылдың октябрь 30-деи ноябрь 6-га чедир үеде ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей АКШ-ка чедип чораан. Инспекция хыналдазының соруулгаларынга дүүштүр Самара облазындан ургларр бажыңының директору, чагырга даргазы, Кадык камгалал яамызының ажылдакчызы болгаш Каадыр-оол Бичелдей — бо дөрт кижини АКШ-та «Фрэнк-фаундэйшн» фондунуң ажылдакчылары чалаан.

Америкага чораанының талазы-биле тыва парламентиниң удуртукчузу эрткен неделяда парлалга конференциязын кылган. Ниитизи-биле алырга, бистиң чаштарывыс ол Америка деп ырак чуртта эки өзүп доругун турар дээрзин караа-биле бүзүреп көргенин Каадыр-оол Алексеевич журналистерге дыңнаткан. Моон барган ургларның хөй кезиин аарыындан шуут эмнеттирип каапкан, кадык-чараш өөрүшкү-маңнайлыг чаштар халчып турар болган. Төрүмелиңден берге аарыг ургларны кыска үе дургузунда эмнеттирип алганы дээш америк өг-бүлелерни мактавас арга чок. Эки үүвени эки деп үнелээри чугула.

Өске чуртка, барып-барын коянргак Америкага аарыг ажы-төл азырандыга бээрин шын эвес дээш уткалыг маргыжыышкыннар бөгүнге дээр уламылаан турар. Ынчалзадаа маңаа «ийи каржының бичезин шилип алыр» деп орус улустуң үлегер домаан сагынмас арга чок. Өскээр чугаалаарга, бодунуң чуртунга бүрүнү-биле эмнеттирип алыр харыы чок, кадык-шыырак өзүп-сайзырап келири магадыладыг эвес бичии кижилер өскениң чуртунга-даа болза, эки кадыкшылдыг, ниитилелдиң долу эргелиг хамаатылары боон өзүп келири канчан-даа дээре болбайп аап. Бистиң чуртвуста экономиктиг кризис болуп турар, ооң тайлымыындан медицина хандыдыргазы бисте дыка куду деңнелдиг дээрзин билир бис. Төрүмелиңден аарыглыг чамдык кижилерге кезиишкиннерни чүгле даштыкыга кылып болур. Ол дээрге дендип улуг өртектиг эмнээшкин дээрзин база билир болгай бис.

Чуртувустуң ат-алдарын бодаар дээш, бот-чоргааралывысты оскунмас дээш ол бичии чаштарга даштыкыларның дуазазы-биле эмнеттирип алыр арганы бербес бе? Ол аарыг-аржык ургларны бүрүнү-биле кадык кылдыр эмнеп, ниитилелде кымдандаа дудаваан бүрүп эргеажыктарлыг хамаатылар кылдыр оларны өстүрүп, кижизидип шыдаар бис бе? Азы оларның оруу — ургларр бажыңы, тускай интернат — ол-ла болур бе? Тывалардан кым-даа азыраа албаан, ол хамаанчок боттарының адаиелери кадыы багай дээш азыраарындан ойталап каапкан ургларны американнарга азырадың алырында багай үүве бар деп бе? Бо талазы-биле аңгы-аңгы чугааларның тыптып турарын Каадыр-оол Бичелдей мооң мурнунда тергиндеп турган идеологияның салдарынга хамаарыштырын турган.

Ургларр азыралының дугайында бүгү-делегей керээзинде азыранды бичии ургларның эрге-ажыктары мынчаар камгалаттынган: 16 хар четкен соонда, кайы чурттуң хамаатызы болуруп олар боттары шилип алыр, боттарының чуртунче ээп чедиппдаа кээр эргези бар, кайы чурттан, кандыг нациялыг келгенин урглардан чажырып болбас, оларны үүгле эң-не шыңгыы хыналданы эрткен эки дээн өг-бүле азырап ап болур.

Америк өг-бүлелер Керээниң негелделерин күүседир дээш дендин кызын турарлар. Олар ургларны чылдың-на эдертип алгаш туристедип, Майами дээн ышкаш туристер булуңнарынче чедирип турары чаңчыл болган. Үүге дээрге ургларр кижилер аразынче кирип, аарыг-аржыының уржуктарындан хосталыр аргалыг. Моон барган ургларның ийизи Непалда болган, үүге дизе оларны азырап алган өг-бүленің ээзи — төлээ черинің ажылдакчызы. Ынчалза-даа ургларның фото-чуруктарын «Фрэнк-фаундэйшн» фондуже чорудуп бергеннер. Каадыр-оол Алексеевич оларны бистерге база көргүстү. Шынап-ла, чуруктардан бисче аарыг дээр хире эвес, омак-хөглүг, чазык шырайлар хүлүмзүрүп көрүп турар болду.

Ургларның хөй кезии кайыын келгенин билир, англи дылда чугаалап турар. Үүгле бир бичии оол бодун орус мен деп санаттынмас болган, үүге дээрге бичии оол бодунуң чуртунга багай чурттап турганын сактыр хөңнү-даа чок.

Ургларның бүгү-делегей азыралы деп үүве делегейде шагдан тура туруп келген үүве боон-тур. Өске чурттардан ургларны шагда-ла азырап ап турган, а Россиядан — ийи чыл бурунгаар. Күрүнеиң чаагай адын делегейге көдүрер сорулга-биле ындыг геополитика кылдыныр турар. Оон аңгыда, уруг-дарыг чок хамаатыларынга күрүне дузалажыр ужурлуг. АКШ ургларр азыракчыларынга күрүне дузазын көргүзүп турар: өг-бүлелер мурнундагы бажыңнарын чаа, делгем орап-бажыңга орнап алыр аргалыг болган.

Каадыр-оол Бичелдей АКШ-тың ургларр азыраар бажыңнарынга (приюттар дээр) база барып чораан. Өг-бүлезиңден дезипкен ургларның бажыңында оларның моон соңгааргы чуртталгазын аайлап турар. Дескен оол бажыңынче дедир чаңмас мен дээр болза, ону ниити школа программазын езугаар аңаа өөредир. Өскүстер бажыңына, назы четпес иштиг ургларның бажыңына, улгады берген назылыг улустуң клубтарынга Россия делегациязы барып чораан. АКШ-та бо категорияның кижилеринге кичээнгей улуг.

Дээди Хуралдың даргазы К. Бичелдей оон аңгыда, АКШ-тың конгрезинге чораан. Ам дээрезинде ооң таптыг ажылының дугайында чугаалаары берге, үүге дээрге ында соңгулдалар чоруп турар. Соңгулда мурнунуң агитациязы база бисте ышкаш: агитхуудустар, телеинтервью, ужуражылгалар. Агитхуудустарын кудумчуда үлеп-даа турар-ла. Конгресстиң чаа составы январь 6-дан эгелеп ажылдаар. Ынчангаш ам ооң-биле дугуржулгалар кылыры утка чок— олар аңаа-ла агаарга астыныр чыдып каар.

Вашингтоннуң «Ак бажыңынга» Россия хереклериниң талазы-биле департамент удуртукчузу, даштыкы херектер сайыдының оралакчызы деңнелдиг дээрги Том Линч-биле ужуражылга солун болгаш ажыктыг болган. Садыглажылга, кадрлар белеткелиниң талазы-биле АКШ-тың өске чурттарга дуза чедиреринің программаларынга катчы бээр арга бар, ону ажыглаарын, боттандырын алырын бодаары чугула. Ол талазы-биле амдыызында Россияның 3 хоорайы — Москва, Владивосток, Нижний Новгород дугуржулга-харылзаалыг. Тываның 4 дугаар кежигүн болу бээр арга-шинээн ышкынмас херек.

Бо програмаларга киржип алыр бөлза, Тывага бизнес-школалар ажыдарының, англи дыл өөренирининг, юристер белеткээринің айтырыглары бурунгаар чыла бээр ийик.

Түңнелинде Каадыр-оол Бичелдей АКШ-ты канчаар көргенин чугаалап берген. Американың үлетиүрлүг хоорайлары (Нью-Йорк, Брайтон дээн хевирлиг) дээрде шаштыккан 102 каът бажыңнары-биле, узуну 200 км Бродвей деп кудумчулары-биле онзагай. Хир-бок аштаарының чеже-даа эки организациязы хоорайны аштап күш четпейн турар. Үлетпүр эвээш хоорайлары дыка чараш, арыг-силиг.

Американнарның чуртунга ынаа, патриотчузу караккa илдигин турар, олар Американың тугун кирер эжиктер аксында безин азып алган олурар. Тываның тугун хүндүткелдиг чериңге азып ап болур дугайында үүлдү ТР-ниң Конституциязынга киирери артык болбас турган дээрзин К. Бичелдей чугаалап олурду. Американнар баштай хүлүмзүрээш, оон кижиниң айтырыынга харыылап бээр. Оларның бүгүүле үүрмек амыдыралчы айтырыглары ниитпирлеттиңген болгаш олар чазык, хүлүмзүргей боор. Хөлүгүр көрүштерни бистер база арнывыстан арылдырын чорзувусса, таарымчалыг үүве-дир ийин.

Надежда ЭРГЕП.

ЭРЕС-КЕЖЭЭ КИЖИ

Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп, мал-маганны тудуп турар кижилерге бистиң Самагалдай суурда Александра Монгушовна биле Бай-Белек Мазылаевич Иргиттериң өг-бүлези хамааржыр деп чоргаарал-биле чугаалаар мен. Оларның чурттап орар бажың девискээринде хойлар, өшкүлер хоюп маңнашкан, маалаан-чиилээн, инектер мөөрешкеп, хаваннар каргыраан турар.

Бай-Белек Мазылаевичиниң көөрге, эртежи күш дашкаарлавааңда, даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда-ла, туруп келген, иженген, хаван, дагааның чемгерген, инек, хойларын ажааган, кадатче үндүрген турар. Шынап-ла, шаандакы өлеге баштыг өгбелер: «Сөс сүрбейн, инээн сүр!» — дижир. Ынчангаш «инектиг кижи тодуг, хойлуг кижи каас, чылгылыг кижи омак» дээн үлегер домак-даа аңаа-ла хат-салгын аайы-биле хаалып-эстеп келбээп-не болгай. Ында ужур-ла бар.

Бай-Белек Мазылаевич Иргиттиң кодаңында тере-ле көрбээн мен, оон өске мал барык шупту бар дизимзе, хөлүн эрткен хөөредиг эвес-тир. Тыва кижиниң шагшаандан бээр чоргааралы — мал-маган.

Ажылгыр кижиниң ажытөлү база-ла ажылгыр болурдур дээрзин эскердим. Кожуунуң хереглекчилер ниитилелинде товароведтеп турар улуг оглу Шолбан ачазыбиле деңге-ле ажыл-ишти кылган турар. Шолбанның кадайы Алена Кызылдың эмчи училищезинге бо чылын дужаан кирип алган-даа болза, дыштанылгазында келгенде, олардан чыда калбайн, кунчуу Александра Монгушовна-биле инектерни саашкан турарын, Иргиттериң 8 класста хеймер оглу Тимур бызаа тырткан, одарже малдарын ыткан, аъдын мунган турарын суглуг караам-биле көрген болгаш судалдыг холум-биле бижип орарым бо. «Башкы исти соңгузу базар». Иргиттериң ортун оглу Антон Кызылдың башкы институдунче бо чылын өөренип кирген.

Иргиттериң өг-бүлези эртенги ажылын дооскаш, ниитиниң, күрүнеиң ажылынче далажып бар чоруурун самагалдайжылар эскерер. Бай-Белек Мазылаевич Иргиттиң ажылы база-ла аажок харыысалгалыг, берге. Ол Тес-Хем кожуун чагыргазының чанында чонну күш-ажылга хаара тудар талазы-биле төптүң директорунга 1991 чылдың октябрь айдан эгелеп ажылдаан.

Б. М. Иргит эртем-билиглиг, эгээртинмес энергиялыг, бурунгаар көрүштүг, херии базымныг кижи-дир деп, чоннуң чугаалажып турганын каш-даа катап дыңнаан мен.

Ынчангаш ону тес-хемчилер, ылаңгыя суд-прокуратура органнары, кожуунуң иштики херектер килдизи, база аңныыр ажыл-агый черлериниң коллективтери бо чылдың ноябрь 20-де болур Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үнүп чоруткан депутат орнунга Тес-Хемниң № 21 соңгулда округунуң депутадынга кандидат кылдыр депшидип турары таварылга эвес. Аңаа чоннуң идегели-дир, бүзүрели-дир, изиг күзели-дир. «Биске төлептиг кандидат» деп чон ооң дугайын чугаалажып турар, ону үе көргүзе бээр.

Өлет ЧИНМИТ.

«ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ» КОГАРАЛЫ УЛУГ

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап Республика прокуратуразының, Иштики херектер яамызының, Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халаптар уржуктарын чок болдуларының талазы-биле комитеттиң төлээлекчилерин, солуннар журналистерин чалап алгаш, «чер шимчээшкининиң» чедирген уржуктарынга хамааарыштыр чугааны дүүн кылган. Чер шимчээшкининиң «өттүр» көрүкчүзү, даштыкы христиан шажынның төлээлекчизи пастор Гарри Ли Клейн база аңаа олурушкан.

Б. С. Шыырап сөс алгаш, ноябрь 16-да Тывага «чер шимчээшкини болур» дугайында шын эвес медээни телевидениениң «Тыва» каналы дамчыткан соонда, республиканың чурттакчы чону канчаар дүвүреп, коргуп турганының, кижилериң кадыынга, улус ажыл-агыйның бүгү адырларынга кайы хире улуг когаралды чедиргенинің дугайында тодаргай чижектерни киирип турган чугаалаан. «Чер шимчээшкини болур» хүнде, ноябрь 16-да бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери орта ажылдаваан. Ол ышкаш школалар, өөредилге черлери үүгле дуъшке чедир кичээлдээн. Ол ышкаш яслисадиктер ажылын ара соксаткан. «Чер шимчээшкининден» корткан чоннуң дүвүрели ноябрь 17-де-даа оожургаваан. Балгазындан, Тожудан, Мөңгүн-Тайгадан болгаш өске-даа девискээрлерден хөй улус телефон долган, байдал кандыг янзылыг болуп турарын сонуургап айтырган. Бо бүгү моральдыг болгаш материалдыг улуг когаралды чедиргенин ол айыткан. Коргунчуг медээни дамчыдарда республиканың Президентизинге, Чазааңга Клейнниң дыңнатпааны улуг буруу болган. Ол ышкаш телерадиокомпанияның удуртулгазы медээниң шын, мегезин тодарадып албайн, хөйге чарлаан.

Республиканың чонун коргудуп, сүртедир дээш кара өжегээр меге медээни дамчыткан силер бе, азы кандыг сорулгалыг кылган силер деп айтырыгны дээрги пасторга салган. Тыва чуртунга, ооң чонунга ынаап, оларга кандыг-даа багай сеткил чогун ол илереткеш, бурган база чон мурнунга улуг харыысалгалыын чугаалаан. Бурган Тывага күштүг чер шимчээшкини болур дээнин барымдаалааш, тыва чонга дуза болзун дээш медээни берген. «Чер шимчээшкини» үүге болбайн барганын оон сонуургаан. Чурттакчы чон болгаш меп бурганга эки чалбарын тейлээнивистен ол чайлай берген деп пастор харылаан.

Гарри Ли Клейн дээрге АКШ-тың хамаатызы, христиан шажынның төлээлекчизи пастор кижи болур.

Прокуратураның, Иштики херектер яамызының төлээлекчилери болгаш өскелердаа үүве чугаалааш, Клейнниң меге медээни бергени дээш буруудаткан.

Б. С. Шыырап түңнелинде пасторга ажылдаар болза эки үүлдерни чонга кылырын сүмелээш, бир эвес тыва чонга бо ышкаш багай үүве кылыр болза Тываны катташ чорааны дээре деп саналдаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Арага аймаанын продукциязын бүдүреринге, кадагалаарынга, мөөнү-биле база үүрмектеп садарынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

«Арага-водка кылыгларны республикаже киперин болгаш арага аймаан садарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1992 чылдың ноябрь 5-теги № 45 Чарлыын бүрүп боттандырар сорулга-биле база «Арага аймаанын продукциязын бүдүреринге, кадагалаарынга, мөөнү-биле болгаш үүрмектеп садарынга күрүне монополиязын катап тургузар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың апрель 22-де № 358 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың **Чазааның доктаадыры болза:**

1. Арага аймаанын продукциязын бүдүреринге база сайгарарынга күрүне монополиязын күрүнеҥин эргежыын, хереглекчилерниң эргелерин камгалаарынче үглаңдыр күрүнеден таарыштырар системаны дамчыштыр боттандырар болгаш опчүүнүн хевирлериндеҥ, чагыртын турар торинден хамаарылга чокка ажыл-агый чорудулгазының айыттынган хевирлерин кылып турар бүдүрүлгелерге нептерелин хамаарыштырарын доктаадыр.

Арага аймааның продукциязын бүдүреринге база сайгарарынга күрүне монополиязы болза, аъш-чем чиг эдиниҥ бүгү хевирлериндеҥ кылган спиртке, арага аймаанын белен продукциязынга (ижер спиртке, водкага болгаш эзиртир шыпарлыг өске-даа ижер үүлдерге), вино материалдарынга, продукциязының ол хевирлериниҥ чартык фабрикаттарынга, а ол ышкаш аъш-чем эвес чиг эттен кылган этилдиг спиртке (гидролизтиг болгаш синтетиктиг спиртке) хамааржыр.

2. Чиг эттиҥ бүгү хевирлериндеҥ этилдиг спиртти, а ол ышкаш арага аймаанын белен продукциязын, вино материалдарын база ол продукцияның чартык фабрикаттарын бүдүрерин, кудуп белеткээрин, бүдүрүлгелерге кадагалаарын болгаш мөөнүбиле садарын Россия Федерациязының Чазааның чанында арага аймаанын продукциязынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле Күрүне инспекциязының чөпшээрели-биле боттандырарын доктаадыр. Ол Күрүнеинспекцияның доктааткан чурумун езугаар бүдүрүкчүлер аъш-чем чиг эдиндеҥ кылган этилдиг спирттин, арага аймаанын белен продукциязының, вино материалдарының болгаш ол продукцияның чартык фабрикаттарының, оон иштинде бүдүрүлге артынчыларындан алдынган арага аймаанын хемчээлдерин айтып чарлаар ужурлуг.

3. Экономика яамызы (Бегзи) Сан яамызы-биле кады (Салчак), Күрүнеҥин үндүрүг инспекциязы (Мандан-Хорлуу), Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы (Монгуш), Күрүне курлавырларының хереглерининиҥ, садыг болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының талазыбиле комитет (Ходырев) болгаш республиканың сонуургалдыг өске-даа яамылары база ведомстволары бюджетке немелде үндүүрүглериниҥ болгаш өске-даа төлевирниҥ киреринде хандырар сорулга-биле арага аймаанын продукциязын бүдүрериниҥ база сайгарарының баш бурунгаар хемчээлдерин өскээртен эккеп алырын кириштирбишаан, хүн бүрүде тодаргайлап айтыр болгаш чиг эттиҥ бүгү хевирлериндеҥ этилдиг спиртти болгаш арага аймаанын белен продукциязын бүдүреринге чөпшээрел хемчээлдерин тодаргайлаар.

4. Күрүне курлавырларының хереглериниҥ, садыг болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының талазыбиле комитет (Ходырев) Күрүнеҥин үндүүрүг инспекциязы-биле (Мандан-Хорлуу), Үндүүрүг полициязының департаментизин (Чаңзан), Юстиция яамызы (Күжүгет), Иштики хереглер яамызы (Монгуш), Сан яамызы (Салчак) болгаш республиканың сонуургалдыг өске-даа яамылары база ведомстволары-биле дугурушканын езугаар база «Эзиртир ижер үүлдерни болгаш пивону Россия Федерациязының девискээринге үүрмектеп садар чурумун бадылаар дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың сентябрь 26-да № 1088 доктаалынга дүүштүр эзиртир ижер үүлдерни Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садарының чурумунга тодаргайлаашкыннарны бирге хуусаада киперер.

5. Тыва Республиканың Сан яамызы, Тыва Республиканың Күрүнеҥин үндүүрүг инспекциязы эрге-чагырганын федералдыг органнары-биле дугурушканын езугаар Кызылдың пиво заводу-биле демнежин алгаш, арагаводка кылыглардан немелде үндүүрүглерни болгаш немелде өртектен үндүүрүгну төлээринин чурумун база хуусааларын чугаалажын көөрүп, түннеллериниҥ дугайында бир неделя хуусаада Тыва Республиканың Чазаанга илеткээр.

6. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Сан яамызы, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, Кызылдың пиво заводунуң капитал септелгезинге чарыгдалдарны эгидер болгаш транспорт чарыгдалдарын дуглаар, а ол ышкаш спирт заводун, эзиртпес суксун аймаанын пегин тударын төпчүткен капитал салышкынының кусели-биле аксаландырын болур аргазын өөренип көөр.

7. Эзиртир ижер үүлдерни, а ол ышкаш тус чернин эм үнүш аймаанын, мал чиг эдиндеҥ минералдыг суксун аймаан бүдүрерин база кудуп белеткээрин Кызылдың пиво заводунуң администрациязынга чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Аргаяш ажыл-агый талазы-биле күрүне комитети эм аймаанын технологтуг чиг эдин чыырының болгаш болбаазырадын кылырының хемчээлин тодаргайлап тускайлаар.

8. Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди, курорттар эргелери болгаш Кызылдың пиво заводу минералдыг «Аржаан» сугну кудуп белеткээринге «Чедер» курорттуң курлавырлыг арыг аржаан суун кады ажыглап болурунуң аргазын өөренип көөр.

9. Бүдүрүлгениҥ ажыктыын бедидеринге Кызылдың пиво заводун акционер болдурар бүдүрүлгелериниҥ планынга киперер.

10. Арага аймаанын продукциязын бүдүреринге, кудуп белеткээринге, кадагалаарынга болгаш мөөнү-биле садарынга Күрүне монополиязын хандырар талазы-биле тускай, күүсекчи, контроль чөпшээредилге болгаш хайгаарал хүлээлгелерин боттандырарынга Тыва Республиканга девискээр органын тургузар (азы республиканы кожа девискээрлерге быжыглаар) аргазының дугайында айтырыгны чугаалажын көөрүп Россия Федерациязының Чазааның чанында арага аймаанын продукциязынга монополияны хандырар талазы-биле күрүне инспекциязындан дилээр.

11. Россия Федерациязының Чазаа 1994 чылдың апрель 22-де № 358 доктаалы-биле дараазында үүлдерни хораанын чарлап дыннадыр:

— аъш-чем эвес чиг эттен алдынган этилдиг спиртти ижер арага аймаанын продукциязын белеткээринге ажыглап болбас:

— спиртке болгаш арага аймаанын өске-даа продукциязынга ол-ла хевээр орнаар кылдыр спиртти бүдүреринге чиг этти белеткап-даа, болбаазырадып-даа болбас:

— арага аймаанын продукциязын бүдүрер, кудуп белеткээр, кадагалаар ажыл-чорудулганы кылырын чөпшээрээн бүдүрүлгелериниҥ күрүне даңазынга кирбээн болгаш доктааткан чурум езугаар чөпшээрелди албаан юридиктиг эргелиглерге арага аймаанын продукциязын бүдүрер, кудуп белеткээр, кадагалаар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырарынга бүдүрүлгелерни (долузу-биле азы чамдыызын-даа) арендага дужаарын болдурбас.

12. Тыва Республиканың Иштики хереглер яамызы, Бии-Хем болгаш Барыын-Хемчик кожуннарының иштики хереглер киллистери арага аймаанын продукциязын садарынга чөпшээрелдин болгаш оон шынарын балытыкаан сертификат бижиктин барын азы чогун тодарадырыбиле киир-сөөртүн турар арага аймаанын продукциязының хыналла көрүлдезин чорудар, арага-водка кылыгларны дүрүм чок езу-биле бүдүрериниҥ болгаш садарынга удур демисел талазы-биле хүн бүрүүнүн дээштиг ажылын боттандырар.

«Арага-водка кылыгларны республикаже эккеп киперин болгаш арага аймаан садарын чурумчудар талазыбиле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниҥ 1992 чылдың ноябрь 5-теги № 45 Чарлыынга арага-водка продукциязын хамаатылар чөпшээрел чокка дажыглаарының сан-хемчээлинге хамаарышкан кезээн немей киперин Тыва Республиканың Юстиция яамызынга сүмелээр.

Ш. ООРЖАК.

Школа, кижизидилге, амыдырал

ХЕЙ-АЪДЫ КӨДҮРҮЛГЕН. ЧҮҮ ДЭЭШ?

Сүт-Хөл кожуунда Хөр-Тайга база бир опзагай бойдус чурумалдыг булун. Ында сумунуң, совхозтуң төвү — Алдыы-Ишкин суур Оргу даанын белинде хавак кырында, Ишкин хемниң Хемчикче киргеҥ аксында туруп турар. Чайгы үеде чаъс-чайыктап. Хемчик, Алдыы-Ишкин хемнер савазынга сыңмастап дажый бээрге, хөөрем чок, ол суурга үүгле чүглүг куш ужуп чедер оранна болгай. Алдыы-Ишкин, Хөр-Тайга — эки турачы Мурзууна Ондарның, ужудукчу Куулар Канчыыр-оолдуң, скульптор Товарищтай Ондарның, чогаалчы, журналист Шомаадыр Кууларның, сураглыг мөге Куулар Даржаанын биология эртемнериниҥ кандидады Чечекмаа Сагдынын төрээн чери.

60 чылдарның эгезинде экономиказы быжыгып, материал-техниктиг баазазы сайзырап кел чыткан Сталин аттыг колхозту дүжүргеш, «Сүт-Хөл» совхозтуң салбыры кылып каан. Бүгү талазы-биле хөгжүлде ооҗумнап чорза-чорза, ажыл-агый-даа, сумунуң чурттакчыларының социал амыдыралы-даа сандараашкынга таварышкан. Ынчан салбырга бир автомашина, ийи-үш трактор амыдыран-чурттаар хөлге ол турду. Кожуун төвү Чадаана-биле аргыжар кара чаңгыс чоок, дорт орук — Хемчик хемни хемелеп кежип алгаш, автобустаары турган. Хүннүн-не эртен-кежээ дежик, чарык хемевиске олурупкаш, эжиндирип кежер чүве-ле болгай. Чамдыкта хемечивис эзирик-даа боор, кончуг айыылдыг. Чадаанадан автобус келбейн баарга, ажыл-херек бүдүргенде-даа чок, дедир кежер ужурга таваржыр. Хемеден аңдарылгаш, кижилер амы-тынындан чарлып-даа турду ийин. Совхоз төвү Суг-Аксынга хуралдаар дээнде, ырак-узак Ишкин-Бажы, Соорлардан, Шеле, Шом-Шумдан малчыннарны, коммунистерни келдиртип алгаш, кыштың соогунда, чайның изиинде ажык машина кырынга олуртуп алгаш, чедирип турганывысты сактыр-дыр мен. Бөдүүн малчын, коммунист кижилер кызымак-даа, шыдамык-даа турган.

Хөр-Тайга сумузунуң чонунуң суурунуң социал амыдыралынын хөгжүлдезин шаптараазынар, бергедээшкиннер база оюн эртпээн. Совхоз салбыры кылган соонда, 20 ажыг чылдар эрткенде, кожуун, совхоз катап тургустунуп, амыдырал экижип, хөгжүп эгелээн.

Ишкин-Аксыдан Чаңгыс-Шиви чедир чалым хаяларны буза шаап чайладып, аът оруу көкпаларны дескилеп, алгыдын турган, малчыннар-биле аргыжар таарымчалыг, чазаглыг машина оруун чон кызыл холу-биле казып, аштап кылып алган Ишкин чону маадырлыг-ла чон.

Сөөлгү чылдарда чаа ясли-сад, Культура бажыңы, интернат, контора, совхозтуң өске-даа болгаш хуу чуртталга тудуглары немежип турарынга кижи өөрүвес арга чок. Бо хүннерде совхозтуң 8899 баш тээр, 650 баш мыйыстыг бода малын, 282 чылгызын Шеленин, Чаңгыс-Шивинин малчыннары малдап турар. Ниитиниҥ малынга четчир мал чеми белеткеттинген. Совхозтуң тараажылары 370 гектар черниҥ тараазын ажаап алган. Тараанын ортумак дүжүүдү бир гектардан 12 центнер болган. Күрүнеге 6 тонна дүктү садып-саарган.

Чоннуң социал амыдыралын экижилериниҥ талазыбиле суму чагыргазы, совхозтуң дирекциязы чогуур хемчеглерни ап турар. Рынок экономиказының бо берге үеинде ажыл-агыйның экономиказынга деткимче дөмек болур хуу малдың бажы көскүзү-биле өзүп турар. 1646 баш хой, 1902 баш өскү, мыйыстыг бода мал 610 сан хуу кижилерде бар боор турар. Ол ышкаш хавап, даргаа, касты база азыран турар. Арат ажыл-агыйларның малынын бажы база өскен. Суурда албан черлери, совхоз кадрлар-биле четчелеттинин хандыртынган. Албан черлериниҥ кышка белеткели багай эвес. Көдээ интеллигенциянын төлээлери суурнун, сумунун, совхозтуң культурлуг амыдыралынга иленкейлиг киржип турар.

Чоокта чаа Хөр-Тайга ортумак школаазының тургустуганындан бээр 55 чыл оюн демдеглээн байырлал болган. Орта школа директору Валерий Кыргысович Хуурак байырлалды ажыдып, школаның төөгүзү-биле таныштырган. Хөй чылдарда ужуражып, дужуп көрбээн кижилер маңаа ужуражып, хөөрежир аргалыг болган. Ол хүн Тываның янзы-бүрү булуннарындан келген школаның доозукчуларының, башкыларының, өөреникчиларинин ужуражылгазының уттундурбас сактыышкынарының тураскаалдыг хүнү болган.

Тыва Республиканың Чазааның төлээзи Виктор Мартый-оол, кожуунда Президентинин төлээзи Амир Монгуш, Дээди Хурал депутады Кошкар-оол Ондар, Сүт-Хөл, Чөөп-Хемчик кожууннарының чагырга даргалары Алдын-оол Кенден, Серен-Доржу Ондар, суму чагыргазының даргазы Диин-оол Ооржак, Чөөп-Хемчик кожуунунуң хереглекчилер ниитилелиниҥ баштаар чериниҥ даргазы Петр Монгуш, совхоз директору Чымба Монгуш, школаның директору чораан Доктугу Ондар, кожуунуң өөредилге киллизиниҥ төлээзи, суурнуң хоочуннары, 1939 чылдан бээр школаның доозукчулары байыр чедирип, сүй белектерни школага бергеннер. Чаңгыс ол-ла школага 40 ажыг чыл ажылдаан, Россия школаларының алдарлыг башкызы Бичин-Уруг Лопсановна Ондарга оон ангыаңгы чылларда эге школаны доостурган өөреникчилерни бүгү-ле экини куаеп, сүй белээн башкызынга сунуп, кадыкшылды, хөй чылларда чурттаарын күзээннер.

ТР-ниҥ Президентизи Ш. Д. Ооржактың байыр чедирилгинин номчаан, ТР-ниҥ Чазааның белээ болур «МТЗ-82» тракторну школада башкарын эккелген дээрге, чыылган чон алыш часкап, өөрүп турган. Оон соонда Чадаанада чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларының белээ—донурукчуну (морозильникти), кожуунуң өөредилге киллизинден бергени өөнүг телевизорну база тургузуп кагды.

Байырлал адакталын турда, школаның башкылары, өөреникчилери моральдыг, материалдыг дузаны чедиргенинге өөрүп четтиргенин илерелдип, ачы-дуза марафонунга школага деткимче кылдыр чоннуң берген суй белээнин түннелин дынпаткан.

Буянныг ачы-дуза марафонунга школага 5 млн. ажыг рубль-биле кады үстүнде белектерден ангыда, микроавтобус, сиген кезер машина болгаш өске-даа өртектиг бараанар, хөй санныг мал-маганы чон берген. Совхозтан 30 баш сарлыкты, бир чавааны, бир кыштагны, ийи улуг сараатган каан сигенин бээрин совхоз директору айыткан. Чыдыычы Александр Тулуш аът салган.

«Чону чоорган, хөйу хөйлен» деп үлегер чугаанын шыныынын ол хүннүң байырлалы база катап бадыткаан. «Школавыс чаңгыс-ла хүн байыйы берди» деп чугаалажын, чон байырлаалдан оорушкулуг тарап чаңды.

Шынап-ла, күрүнеинин, чоннуң чедирген дузаазын шын үнелеп, чарыгдап, машинатехниказын камныг эдилээри, малды өстүрүп, көвүдериниҥ өске чүүү күзээр боор.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Директор чугаалап тур

БАШКЫЛААРЫ НАРЫЫДААН

Совет школаның төөгүзүп алгаш көөрге башкылаашкын каш дакпыр эргилдени эрткен боор-дур. Өөредилгени амыдырал-биле холбаар дээш, марксизм-ленинизминиҥ номналларындан чүглүг сөстер дилеп, Макаренкону, Сухомлинскийни оттунуп, Липецкинин башкыларының соон эдерип шаг-ла болдувус. Мен амы-хууда болап турарымга, школаның хөрээ — өөреникчилерге ханы болгаш быжыг билиглерни бээри. Билиглерже чүткээн кижи кажан-даа шынлан аспас деп болаар мен. Башкылаашкынның арга-методтары ангыаңгы дээрзи билдингир. Башкы бүрүүнүн башкылаары база аңгы-аңгы болгай. Ынчангаш башкылаары парын болгаш берге ажыл дээрзиҥ баш удур чугаалап каайн.

Башкылар чурттап, ажылдап турар суурунуң, хоорайының езулуг патриоттары дээрзинге бүзүрээр мен. Кудумчуга бичин уруглариың от шап, таакпылап, азы экибак сөстер эдип турганын көргеш, он багай дээрзин сүмелеп, соксадын каар кижи школа башкызы-ла болгай. Амыдырал-чуртталгазын, сагыш-сеткилин ажы-төлге кезээ-мөңгеде сөңнээн кижи аан.

Мээн ажылдап турар школам улуг оруктардан хайыы черде турар Арыскан суурда. Ол Тываның хоочун школаларының бирээзи. Келир чылын школавыстың аллан бешчыл болур оюн демдеглээр бис. Бо үеинде дургузупла школавыстың ханазындан чеже кижи бижик-билиглиг, амыдыралының ажык оруун тыпты ыйнаан? Санаары безин берге дээрзи билдингир. Ам безин бистиҥ аравыста чурттап, ажылдан чоруур Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары Полит-оол Шаңмак, Седип-оол Монгуш, орден-медаль эдилекчилери механизатор Минчиир-оол Сырбыкай, башкы Татьяна Кошкендей, Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи Арыш-оол Балган, Якут-Саха Республиканың алдарлыг эмчизи Кушкаш Кечил, Россияның Чогаалчылар эвилелиниҥ кежигүнү Даңдар-оол Сарыкай, дыл эртемдени, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каадыр-оол Бичелдей дээш, кымнарны чок дээр.

Бо хүннерде ниити билиг школазы рынок экономиказынга кыстырын алгаш, дыка берге ие-чадаңы чурттап эрткен турар. Акша-төгерик хамаанчок, өөреникчилерни хей-аът киириптер чырыткылыг келир үени аазап шыдавас апарган бис. Ынчалза-даа рынок харыдаалары барза-барза чуртту ханы кризистен уштуп аар дээрзинге бүзүрен турар бис. Социализмниҥ бодунуң бурунгаар хөгжүүр арга-шинээн чидиргенин, кижилерниҥ ээ-харыысалга чок апарганын, азырадыкчы хөөнче киргенин караавыс-биле көрген бис.

Ам оске үе эгелээн. Россиянын-даа, Тыванын-даа чазактары школа дугайында хүн бүрү сагыш салып, келир салгалды кижизиленгине, өөредиринге эвээш-биче-даа бол акша-хөрөнгүнү үндүрүп турары өөрүнчүг. Башкылардың шалыңы озалдап-даа болза үнүп, шуут хол куруг кабайн турары база-ла багай эвес-тир. Колхоз, совхозтар, араттар боттары боттарын бүрүн акшалаштырыптар апаар суг болза, амыдыралывыс дыка-ла эки апаар ийик.

Школаларны бот-башкарылгаже киргени — амгы үеним негелдези деп бодаар мен. Чүге дээрге школа бүрүзү сметалыг, күрүнеден берген акша-төгериктиг болгай. Ону бис баш билбес турдувус. Хоорайга чоок школалар ол акшаны мурнай чарыглан кааптар, а ырак-узак черде Арыскан школазының дугайында кым сагыш салыр боор.

Рынокче кирип тура, школа коллективи база элээн боландывыс. Оон-моон акша чыгдынын, диленип турган, чүк машинаны садын алдывыс. Школавыстың үүрмек септелгезин база-ла хей акша үндүрбейн кылып алыр апардывыс.

Бо чылын оп беш гектар черге тараа база тарын алдывыс. Оовусту бастыргаш, совхоз шаңында арыглан кагдывыс. Кызылдын саарылга баазазынга дужаагаш, акшазы-биле школага хереглекчилер ниитилелиниҥ даргазы Петр Монгуш, совхоз директору Чымба Монгуш, школаның директору чораан Доктугу Ондар, кожуунуң өөредилге киллизиниҥ төлээзи, суурнуң хоочуннары, 1939 чылдан бээр школаның доозукчулары байыр чедирип, сүй белектерни школага бергеннер. Чаңгыс ол-ла школага 40 ажыг чыл ажылдаан, Россия школаларының алдарлыг башкызы Бичин-Уруг Лопсановна Ондарга оон ангыаңгы чылларда эге школаны доостурган өөреникчилерни бүгү-ле экини куаеп, сүй белээн башкызынга сунуп, кадыкшылды, хей чылларда чурттаарын күзээннер.

ТР-ниҥ Президентизи Ш. Д. Ооржактың байыр чедирилгинин номчаан, ТР-ниҥ Чазааның белээ болур «МТЗ-82» тракторну школада башкарын эккелген дээрге, чыылган чон алыш часкап, өөрүп турган. Оон соонда Чадаанада чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттуглариың белээ—донурукчуну (морозильникти), кожуунуң өөредилге киллизинден бергени өөнүг телевизорну база тургузуп кагды.

Байырлал адакталын турда, школаның башкылары, өөреникчилери моральдыг, материалдыг дузаны чедиргенинге өөрүп четтиргенин илерелдип, ачы-дуза марафонунга школага деткимче кылдыр чоннуң берген суй белээнин түннелин дынпаткан.

Буянныг ачы-дуза марафонунга школага 5 млн. ажыг рубль-биле кады үстүнде белектерден ангыда, микроавтобус, сиген кезер машина болгаш өске-даа өртектиг бараанар, хей санныг мал-маганы чон берген. Совхозтан 30 баш сарлыкты, бир чавааны, бир кыштагны, ийи улуг сараатган каан сигенин бээрин совхоз директору айыткан. Чыдыычы Александр Тулуш аът салган.

«Чону чоорган, хейу хейлен» деп үлегер чугаанын шыныынын ол хүннүң байырлалы база катап бадыткаан. «Школавыс чаңгыс-ла хүн байыйы берди» деп чугаалажын, чон байырлаалдан оорушкулуг тарап чаңды.

Шынап-ла, күрүнеинин, чоннуң чедирген дузаазын шын үнелеп, чарыгдап, машинатехниказын камныг эдилээри, малды өстүрүп, көвүдериниҥ өске чүүү күзээр боор.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ШКОЛАГА БЕЛЭЭ—«ГАЗ-53»

Бистиҥ Баян-Кол школазының 55 чыл оюн чоокта чаа демдеглеп эрттирдивис. Анаа школаның 1959 чылда дооскан өөреникчилери К. О. Хелин-оол, М. К. Дамчай олар кээ, солун төөгүлүг ужуражылганы кылган. Школага 40 ажыг чылдарда төөгү башкылап келген Янмаа Янчатовна Шаңпаа база-ла катаптаттынмас сактыышкыннарны кылып, доозукчуларының дугайында чылыг сөстерни чугаалап турду.

Школаның байырлалы чайгаар ачы-буянның марафонунче шилчий берген. Доозукчуларны байырлалче чалаан-даа болзувусса, олар төрээн школазынче хол куруг келбээн. Чижээ, Кызыл хоорайда эт-хөреңги талазыбиле комитединиҥ даргазы Н. А. Кадралиева бодунун үлүү кылдыр 1 млн., Терлиг-Хаяның биче бүдүрүлге чери (даргазы М. К. Черлик-оол) 1 млн. акшаны берген.

Школаның байырлалынга канчаар-даа аажок улуг белек — «ГАЗ-53» машина болган. Ону Республиканың Өөредилге яамызының сайыды В. Б. Хөвеңмей тывыскан. Ол белек школа коллективинин улам соруктуг ажылдаарынга идигни бергени чугаажок.

Клара НАЙЖАП.

ТЫВА ДЫЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Кызыл кожуунуң Көк-Тей ортумак школазынга тыва дыл байырлалы ийи неделя ажыг үргүлчүлээн. Байырлал үш чадага эрткен. Бирги чадага бешки класчылар урап номчулга номчуурундан ангыда, кудумчулар аттарынга хамаарыштыр улуг ажылдарны кылып чоруткан. Чижээ, Чооду Кидиспей деп кымыл, эки турачыларның төөгү-намдары дээн ажылдары солун уткалыг, өөредиглиг болган. Ийиги чадага өөреникчилер (5-11 кл.) тыва дугайында чураан чуруктар конкурузун организастаан. Анаа бирги черни 11 «в», 10 «в» класстың өөреникчилери ап, акша шаңналын алган. Үшкү чадага шүүлүктер конкурузу болуп эрткен. Анаа школаның бүгү өөреникчилери киржип, улуг мөөрейни кылган. А 6 «в» класстың өөреникчилеринге чедир шүүлүк чугаалаар, пайыралдыг класс тывылбаан (башкызы Л. П. Соколова). Бо-ла мөөрейге М. Тюлюш, И. Ондар, Ш. Ондар, Ш. Иргит, Н. Орешникова, Ж. Загайченко тиилекчи болганнар.

Төрээн Тывазының дугайында опза чараш чогаадыы дээш 10-гу класстың өөреникчизи Чиңгис Куулар бирги черни алган.

Александр ООРЖАК.

Шериг албанын эрттиреринге белен сен бе?

ХООЙЛУГА ЧАГЫРТЫР АПААР

Чөөп-Хемчик кожуунда шеригже келдириишкин ажылын ында шериг комиссариады хоойлуда көрдүүгенин езугаар үезинде кылып чорудуп эгелээн. Кожуунда шериг баар назылыг 201 оол бо чылын бүрүткеттинген. Оларның келдириишкинин дөрт удаа эрттиргенинин түннелинде үүгле 83 кижи комиссияны эрткен. Ук комиссияны кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Арина Хертековна Ондар удуртуп баштап турар.

Үстүнде сан-чурагайлар шериг назыны чеде берген оолдарның шинчилге комиссиязынга эвээш келгенин көргүзүп турар-дыр. Ынчангаш шеригже келдириишкин талазы-биле байдалдың дугайын кожуунуун шериг комиссары подполковник Алексей Чаландаевич ОНДАР мынчаар чугаалап турар:

— Шериг баар назы чеде берген оолдарның шеригже келдириишкинин бо чылын каш удаа эрттирдивис. Дыка эвээш кижи келди. Хомуданчыг-дыр. Шеригже келдирилге ажылы дыка парын. Келген шериг-назылыгларны шинчиир эмчилерни, комиссия кежигүннерин чаңгыс черге чыын алыры безин үлүг ажыл. Оларны катап-катап чыын турары болдунмас. Кожуун эмнелгезинде аарыг кижилер эмчилерни маңаа турар болгай. Келдириишкин мелээзи алган хөрезинде, келбээн шериг назылыг оолдарны милиция күжү-биле чыгташ. Кызылче чорудар апаар бис. Шериг баарындан дезер, чурттап турар черни чажырып, ол-бо былдаар оолдарны чаа хоойлу езугаар хосталгазын казып шиндериби-ле прокуратура, суд органнарынче хереглерин киирер. Ада-иелер, сумулар чагырганларының даргалары шеригже келдирткен ол оолдарны эртеләәре биске чедирип эккәәрин сүмелээр-дир мен. Шериг баарындан ойталап, хоойлуга чагыртпайн, оглу шиттирип алырга, ада-иеге алдар эвесле болгай. Оон орнунга шериг албанын эрттирип алыры — эр кижи бүгүдезиниҥ ыдыктыг хөрээ. Ада-чурттун, ада-иезин, аал оранын камгалаар хереглер-ге канчаан черле ойталаар боор. Шериг албанынче келдиртири дээрге шериг комиссариадынга келген кижи бүрүзүн дораан-на кайы-бир шериг кезээнче чорудуптары эвес-тир. Баштай ол кижиниҥ кадыкшыл байдалын шинчиир, хынаар. Кадыкшылы кошкак кижилерни шеригже чорутпас. Кем-херек үүлгедип каан, шиттирип чораан чамдык оолдарны база албас бис. Өг-бүлезинде байдалды бүгү талалыг өөренип көөр. Комиссияны тургускан-даа ужуру ол.

Шериг кезектеринде албан эрттирип турар тыва оолдардан чагаалар биске кээп турар. Каш чыл мурнунда турганы ышкаш шеригде чурум чок байдал ам читкен-дир. Бүгү-ле чүве үүгле шериг кижинин бодундан хамааржыр Шериг баар оолдар бодун баш удур белеткеп, күш-культура болгаш спортка хандыкшыын, орус дылды эки чугаалап турар қылдыр өөренип алза эки. Орус дылды эки билир, спорткы хандыкшылдыг, ниити билии шыырак оолдар үүге-даа алыспас, бергелерге торулбас.

Мээң-даа кады төрээннерим шериг албанын эрттирип турлар. «Ат болдувус. мында байдал берге-дир» — деэн кижи чок. Шериг албанын анаа эрттирип-ле турарлар-дыр. Чамдык ада-иелер оолдарын шеригже чорутпас дээш дыкала сылдаглап кээрлер. Улузу ындыг боорга, тенек оолдар амыраап турбайн канчаар. Шеригге олар кадыг-бергеге өөренип, амыдыралды көөр апаарлар. Шериг кезээ дээрге дыштанылга чери эвес-тир. Көдээге азырадып өөренген улус баштайгы дээреде шериг-ниҥ шыңгыы чурумунга шыдашайн баары шын. Бергелерни ажып эртер апаар. Чоорту өөренип, чаңчыгып алыры берге болбайн канчаар. Шериг албаны эрттирип чораан адалар ол дугайын эки билирлер.

Шеригже келдирткен оолдарны кожуунуң шериг комиссариадынга дарый эккәәрин суму чагыргаларының даргаларындан, ада-иеден дилээр кижи-дир мен.

Эрткен келдириишкин үезинде Шемиден кээр ужурлуг он бир оолдан чаңгыс-ла кижи келген. А Чыргакыдан он үш. Хөндергейден чээрби кижи кээп эмчи комиссиязы эртер турган, чаңгызы-даа келбеди. Тус чер чагыргаларының даргаларының бо дугайында хоойлуга чагыртып, ону күүседир үезин келген.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чадаана хоорай.

◆ Уран чүүлдүң кижилери ◆

«АНАА ЭВЕС КҮШТЕР» КАНДЫГ ХАМААН

Бүгү чүве карак чивеш арызында болган: ижин хозунун иштинче хан чүгүрген, дыка хей ханы кезиглер... Келген эмчилер кордал чок чүве чугаалааннар: «Кижи болбас». Ынчалза-даа Светлана дирлип келген. Ол анаала дирлип келбээн, а эстрадаже катап эглип келген. Анаа-ла эглип келген эвес, а сал-чүлүүр бизи дег чидиг бистиг селемелер бизин кырлап, тепкииштери ындыг «чапа» өрү үнүп эгелээн.

Үш шак үргүлчүлээр программалыг концертке Светлана Тимнин күүседир көргүзүглери шуут-ла хуулгаазын. Ол чүгле чидиг бистиг селемелер кырлаар эвес, а чалбыраштыг кывыскыларны ол кызыл холу-биле суйбаар, чалбыыш өттүр кылаштаар. Хей оранныг саннарны угааны-биле шын көвүдедир, кадар, үлээр.

— Светлана Георгиевна! — деп, оон оюн көргүзүү доосту бээрге, анаа маң-биле чедип айтырдым: — Шыны-биле соглеп көрүнерем, «анаа эвес күштерден» сорунза ап турбаан ирги силер бе?

— Чок ийин. Ол шын. Кандыг-даа чажыдым чок. Илбишидим-даа көңгүс. Бүгү программам кижинин кылып шыдаары боттуг аргалардан тургустунган.

— Кижи бүгүдези чидиг бистиг селемелер-биле тепкиниҥ кылып каан чада өрү үне албас дээрзин шынзыдар силер...

— Дыка хей чүвени кижи бүрүзү кылып шыдаар. Чүгле чалгаавыс копчуг-дур. Йошкар-Олага гастрольдап, оюн көргүзүп чоруп турумда, бир эр кижи менээ чедип келди. Күжүр аргажок чолдак дурт-сыныг болганынга мунгаран-мунчулуп чоруурун менден чажырбады: «Кижилерден ойлаксаар апардым» — деп бо. Болдунмас чүвенин болу бээринге бүзүрээр кылдыр оон угаан-медерелин быжыктырып алыры менээ хөлчок берге болган. Оон бодунга база ындыг болган чадавас.

— Оон чүү болганыл?

— Оон соонда ол мээн сүмем езугаар кичээлдеп турган, мээн методикамнын аныс шыннынынга бүзүрээн. Өзе берген. Шору узай берген.

— Кижиниҥ тура-соруу-ла билир деп чугаалаар ышкажыл силер?

— Шак-ла ындыг. Бүгү чазынымда бир-ле чүвени ажып эртип келдим. Чижээлээрге, бичиимде ак-өек мен. Аарыым эндерик — хоочураан ангыдан эгелээш, чүрек ревматизминге чедир. Күш-культуржу бодүүп мергежилгелер кылырын безин менээ чөпшээревестер турду. А мен цирк дугайын күзеп чордум. Хоозун күзелдин хөрээ чүү боор. Йог мергежилгелер кылып эгеледим.

— Богун силерни кара чаңгыс... факир-хөрээжен деп адап турар болгай. Силериниҥ башкыларны оттүнүп болбаан Дмитрий Лопго дээрдир. Бодунун чажыттарын силерниҥ-биле үлежириниче ол далашпаан чадавас...

— Ол 102 харлыг турда, оон-биле таныжып алдым. Ынчан ол бодунун «илбишидилиг» ажыл-хөрээн каган турду. Шынап-ла, ол менээ чажыттарын ажыдарынче далашпаан. Мээн дилээмге ол күзелин дорт илереткен: «Хөрээжен кижи факир болуп шыдавас». Ол сөстер менээ каржы яла ышкаш дыңналган. «Доп-дораан мени моон үнүп чор дээри ол-дур» дээн сезиглел-биле албадаткаш, бот-өөредилге-биле кичээлдеп турганымдан кылып билирим мергежилдеримни бар шаам-биле анаа кызын күүседип көргүстүм. Ынчан ол бодунун кайгамчык мергежилин менээ ажыдып берген.

Калугага оюн көргүзүп турган, Светлана Тим озалондакка таварышкан. От-биле холбашкан көргүзүүг үезинде ассистентиниҥ (дузалакчызының) кичээнгей чок аамайындан артист шуут-ла дириг кывыскы апарган. «Хайыраан талантыны, Хайыралдыг назынны!» Көрүкчүлерниҥ кыскыы ол болган. Ынчалза-даа бо удаада ол хайхаланты ажып эртви шыдаап, катап-ла сценаже үнүп келген. Улустың артизи Светлана Тим хуулгаазын, анаа эвес күштерге бүзүрээринче бисти албадап турар.

Николай БУЛАВИНЦЕВ.
Пенза.

Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң күрүне программазынга КАПСЫРЫЛГАЛАР

(Төнчүү. Этеди № 187 «Шында»).

КАПСЫРЫЛГА № 5. Бараан рыногунга садын алыкчыларның санын көвүдедириниң ниити арга-методтары

Бараан рыноктарынга садын алыкчыларның санын көвүдедириниң ниити арга-методтары	Бараан рыноктарынга садын алыкчыларның санын көвүдедириниң ниити методтарын ажыглаарының негелделери
1. Бот-тускайлан ажылдыг субъектилерни бүдүрүлгелер каттыжышкыннарындан ангылаары, тус-тус участоктарны, цехтерни — хереглекчилерни күш-ажылчы коллективтин инициативазы-биле хүүжүдүлга чорудулгазында ангылаары азы албан-биле ажыл-агый субъектилерин ангылаары	Чангыс аай продукция бүдүрер бүдүрүлгелерни, структура салбырларын, структура елиницаларын технология, организас азы девискээр аайы-биле ангылаар, а ол ышкаш бараан специализациязының хемчээлинге бүдүрүлгелериниң, структура салбырларының, структура елиницаларының ажыл-чорудулгазын кызыгаарлыг болдурары
	Барааннарны киирип алырының, рынокка киржириниң, бот-тускайлан ажылдыг субъектилериниң курлавырлар алырының, оон иштинде чээли алырының, саарылга рыноктарынга киржириниң норматив-эрге-хоойлу, экономиктиг болгаш информастыг хандырылгазының бар болуру
2. Бараан саарылгазының бот-тускайлан болгаш хамаарыштас арганың тускайлап бээри	Бараан бүдүреринин арганың организас азы девискээр аайы-биле тускайлаарының негелдези бар турда. Продукцияны (ажылларны, ачы-дуза чедирилгезин) белеткээр болгаш сайгарар рыноктарга саарылга информациязын алырының норматив-эрге-хоойлу, экономиктиг болгаш организастыг хандырылгазы бар турда.
3. Продукцияны ажык хевирге (аукционнар, ярмарка, биржа, мөөн болгаш оон-даа өске саныглажылга) садарының аргазы-биле продукцияны сайгарары	Норматив-эрге-хоойлу, организастыг болгаш информастыг хандырылга бар турда.

КАПСЫРЫЛГА № 6. Тыва Республиканың рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң угланган тускай хемчеглериниң болдунгу дег уржуктарының даңзызы

Хемчеглер	Хемчеглерни чорударының болдунгу дег уржуктары
1. Кожа девискээрлерден, ХКД чурттарындан бот-боттарын солчур барааннарны киир сөөртүп алырынга каайлы моондактаашкыннарын кызырары	1. Киир сөөртүрүнүң хемчээлин улгаттырары. 2. Бюджетке үндүрүг болгаш киирип алышкыннарның хемчээлин өскертири. 3. Иштики рынокка адаанажылганы бедидери. 4. Бүдүрүп турар продукцияның адаанажыр арга-шинээ чавыс болганы-биле ала чурттун бараан бүдүрүкчүлериниң хоозураң болгу дег байдалы. 5. Бүдүрүп турар продукцияның өзезинде адаанажыр аргазы бедик турда, бараан бүдүрүкчүлериниң адаанажылга аргазын бедидери. 6. Хоозураашкын үезинде ажыл чоктарның санының көвүдээр хевири биле социал уржуктар. 7. Хоозураашкын үезинде амыдырал деннелдиң кудулаар хевириниң социал уржуктары. 8. Хоозураан бүдүрүлгелерни чаартырының баазазынга биче бизнести хөгжүдери.
2. Бот-тускайлан ажылдаар субъектилерни бот-боттарын солчур продукция кылыр бүдүрүлгелер каттыжышкыннарындан ангылаары. Бот-боттарын солушпас продукцияны бүдүрүп турар бүдүрүлгелер каттыжышкыннарындан бот-тускайлан ажылдаар субъектилерни ангылаары. Хүүжүдүлга чорудулгазының үезинде күш ажылчы коллективтин инициативазы-биле азы ажылдап турар субъектилерни албан-биле ангылаарының аргазы-биле тус-тус участоктарны, цехтерни ангылаары	1. Эргелел аппаратының санын кызырары. 2. Өртектер сүлчээзиниң болгаш рынок үлежириниң аргазын чайладыры. 3. Бүдүрүлгелериниң хемчээлин көвүдедири (эвээжедири). 4. Ажыл-агыйны чорударының ниити деп байдалдарында өртектерни кызырары (көвүдедири). 5. Иштики рынокка адаанажылганы бедидери.
3. Экономиканы демонополизастаарының болгаш Тыва Республиканың рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдер политиканың ан чүгүлә сорулгаларынга дүүштүр рыноктарны демонополизастаар сорулга-биле сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери	1. Хереглел барааннар рыноктарынга адаанажылга байдалын хөгжүдери. 2. Бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның, оон иштинде четчеләр продукцияның рыноктарынга адаанажылга байдалын хөгжүдери. 3. Биче бизнести күрүнеден деткиир таварылгада өске угланыышкыннарга бюджет курлавырларын эвээжедир. 4. Сайгарлыкчы чорук сайыраан таварылгада бюджеттиң орулга кезээн улгаттырары. 5. Биче бүдүрүлгелерге чингелделерни тыпсыра, үндүрүг чыылдаларының хемчээлин кызырары. 6. Ажылдаар чернин санының көвүдээр хевириниң социал уржуктары. 7. Биче бизнесте ажылдап турар кижилериниң чаагай чорууның бедиир хевириниң социал уржуктары. 8. Эртем-техниктиг деңшилгениң дүргедээри.

4. Чаа тулугнун аргазы-биле адаанажылгалыг бүдүрүлгелерни тургузары

5. Диверсификация.

6. Онзагай өргелер, чингелделер, өске-даа артык өргелер хевири-биле рынокка киреринин моондактаашкыннарын эвээжедири:

— чингелделиг чээлини болгаш үндүрүг онаалдазын соксадыры.

— бүдүреринге, сайгарарынга хамаарыштыр онзагай эргелерни узуткап чайладыры

— каайлы чыылдаларын бедидериниң хевири-биле күрүне дузаламчызын соксадыры

— девискээрлер аразынга бараан саарылгазынга, оон иштинде кыйзы характерлиг саарылгага (барымдаа чокка чөпшээрел негээри, санитар контролю) кызыгаарлаашкыннарны уштур

— ажыл-чорудулганың чөпшээрелдиг хевирлериниң санының кызырлыры

1. Күрүнеиин капитал салыышкыннарының таварылгазында бюджет хуулавыдларын кызырары
2. Хууда капитал салыышкыннарының таварылгазында эт-хөренгге контрольду калбартыр.
3. Даштыкының инвесторларының таварылгазында даштыкы капиталдың хамаарылганы елгаттырар.
4. Чаа технологиларны шингээдип алыры болгаш продукцияның адаанажыр аргазын бедидери.
5. Девискээриниң экологиязынга салдар.
6. Бүдүрүлгенин мөөнедиргүүнүн аразаңдыры.
7. Рыноктун адаанажылга байдалын бедидери.

1. Адаанажылга аргазын бедидери.
2. Рыноктун адаанажылга байдалын бедидери.
3. Бүдүрүлге хемчээлинге кампалганың ачызында бүдүрүлге чарыгдалдарын кызырары, өртектерни чингедири.
4. Продукцияга хереглелди бедидери.
5. Бүдүрүлгениң сан-хөө талазы-биле быжыг туруштуун бедидери.

1. Чингелделерни ажыглап турар бүдүрүлгелерге экономиктиг үрүүктар.
2. Көрдүнүп турар рынокка өске ажыл-агый субъектилеринге байдалларны өскертири, оларның ажыл-чорудулгазынга илигни бээри.
3. Күрүнеиин сан-хөө курлавырларын камнаары.

1. Чангыс ажыл-агый субъектиаинге мурнунда тывыскан ажыл чорудулгага адаанажылганы хөгжүдери.
2. Бир эвес ол ажыл чорудулга бедик технология-биле, амы-тынга айыыл биле холбаалыг болаа, ыпдыг таварылгада чөпшээрел бээриниң эргежок чугулазы.
3. Өртектерни кызырары (бедидери).
4. Чорудуп бээриниң хемчээлин улгаттырары (эвээжедири).
5. Хереглелди хандырары.

1. Бүдүрүлгенин орулгалыын кызырары.
2. Өртектерни чингедири болгаш чоннуң амыдырал деннелин бедидери.
3. Даштыкы чурттарның валютазынга хамаарыштыр рубльдин курс үнезин бедидери.

1. Девискээр чурттакчыларының барааннар-биле хандырылга деннелиниң кудулаары хевирлиг социал уржуктар.
2. Өске девискээрлерге конкурентилериниң тыптып келири болгаш рынокту адаанажылга байдалының хөгжүүрү.
3. Адаанажылга рыногунга өртектериниң чингээри.
4. Адаанажылга рыногунга өртектер чингээн түүнелинде чоннуң чаагай чорууның бедиири.

1. Бюджетке орулгаларның эвээжээри.
2. Рынокка ажылдаар субъектилериниң санының көвүдээри.

КАПСЫРЫЛГА № 7. Тыва Республикада аная монополияларның кол субъектилериниң даңзызы

Аная монополиялар адырлары	монополист бүдүрүлге
1. Одалга-энергетика комплекизиниң талазы-биле:	
— хөмүр-даш тывыжы	«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези
— чылыдылга энергиязын ажылдап үндүрери	Кызылдың ЧӨТ
— чылыдылга энергиязын сайгарары	«Тыва коммунэнерго» септелге-бүдүрүлгези
— нефть продуктуларын сөөртүү болгаш саарары	«Тыва нефть продукт» күрүне бүдүрүлгези.
2. Транспорт талазы-биле:	
— суг оруу-биле пассажирлерни аргыштырары, чүүктерни сөөртүү	«Тыванын суг оруу компаниязы» девискээр каттыжышкыны.
3. Харылзаа системазының талазы-биле:	
— телефон аппараттарын, радио точкаларын тургузуп бээри	«Росхарылзааинформнун» КХБ.
— телефонну, радио точказын ажыглаары	
— хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажыры	
4. Чурттарга-коммунал ажыл-агыйының талазы-биле:	
— суг, канализация хандырылгазы	«Водоканал» септелге-бүдүрүлге чери.

АЖЫЛ-АГЫЙНЫ СЕГИДЕР

Сесерлиг — «Саян» совхозтун салбыры турар шагда, бүгү чүве эки турган деп болур. Акша-шалын-даа бар, хойнуң баш саны 28 мүн чедип, доктаамал өзүп турган. Салбырга турган 30 ажыг кодан хойну безин 10-12 хонукта кыргып доозуптар турдувус. Ол совхозтун теруур коданнары колдуунда манаа турган.

1970-80 чылларда «Саян» республиканың база бир алдарлыг совхозу турган. Ол хире көвей мал-маганнын канчап барганын кижи элдепсинер. Сесерлигниң чайлалга кым-даа киирбээн. Комисия-даа хүлээп албаан.

Бирги болгаш ийиги подъездилерже көжүп киреринин мүн-не чөпшээрээн турган. Эрткен чылдын ноябрьда чурттакчылар көжүп киргеи. Баштай кээре мүн-не чүгээр. Бажын чок улустар бажыңга чединдивис дег амыраң турганнар. Боттарының өрээлдерин чараштыр дерип, таарыштыр салып, дувүрепле турганнар.

Кыш келген, ындыг чүве кайда боор. Бажынның соогу кежээлээн. Өг бүлелерниң иштн бичии уруглары-биле чангыс өрээлге тырлып алгаш, каминнер чылдын хонуп эгелээн. Чаштарын донурбас дээш, дүне када каш-даа катап шуглаар.

Ам чурттакчыларның чугаазын дыннап көрээлинер.

— Мындыг чурттарганы канчаар боор — деп, 14 дугаар квартиранын чурттакчызы **А. Е. Кузнецова** чугаазын эгеледи. — Соок тур. Үш кижи чурттап тур бис. Бажын хөлезини 7590 рубль. Ону чүү дээш төлеп турар бис. Дерт ай иштинде чырык чок болду.

Эрес-оол Майынды, 11 дугаар квартиранын чурттакчызы:

— Бистин ажы-төлүвүс хөй улус бис. Соогунга кижи дижи шаккылаар. Чангыс өрээлге сыңмарлажып хонуп тур бис. Октябрь айда чылыг бербээн. Бажынга олурарга кижини хаарын келир. Дашкаар үнгеш, хүн караанга дегеленип алгаш, кирип турдувус. Бичии уруглар шуут бажынче киреринден оспак-сыраар.

В. Скрипник, сески каттын чурттакчызы:

— Бо улустун чугаалап турары кончуг шын. Мен оларнын чугаазынга каттыжар мен. Мен кырган кижидир мен. Лифт деп чүве ажылдавас. Чүрек база багай. Каш-даа катап дыштангаш чедер-дир мен. Оон чылдагаанын тодарадып алыксаар кижи дир мен.

Чөржей-оол, башкы институтунун бухгалтери:

— Бисте мырынай ооп-даа дора. Кырындан улустун туалеттеп бадырган суу чыталып үнүп кээр. Шалалар соок. Плиталар кырында ыяш шала чок. Аная-ла линолеум чадып каан. Бичии уруглар оон кырынга ойнаар болгаш үргүлүү ижин аарыыр-дыр. Изиг суг чок турду. Подвалдан ыргак сээктер, ымыраалар мырынай кижи удутпас. Чайын сонга ажыдар арга чок.

Олег Ооржак, тудугжу:

— Барык он хире чыл тудугга ажылдап келдим. Бодувус Строитель суурдан көжүп келдивис. Амыраарывысты чүү дээр боор. Сагыш безин чырып келген чүве-ле болгай. Каткан хуурааның, ындыг чүве кайда боор. Ийи дугаар подъездиниң туаледи ажылдавас болуп-тур. Ол мырынай элдеп үнеиин бирээзи-ле болгай. «Жилье» каттыжышкынга чеде бээримге, бажынны хүлээп албаан бис. Ынчалза-даа өртээн төлээриер албан болдур ийин дээр чорду.

Р. Б. Биче-оол, № 11 школаның башкызы:

— Чайын мүн-не чугээр чүве. Хүн дурту узун, кижи эрте чаныш келир. Кыжын берге-дир. Автобустар халышпас. Бистин бо турган бажыңывысче кандыг-даа автобус келбес. Бир катап автобус дээш хоорай чагырыкчызы З. Н. Сатка кирген мен. Боттарынар бөлүглежип алгаш кылаштажып турунар дээн. Мен башкы кижи-дир мен. Почта хааржактары чок. Радио чугаалавас. Чырык чоктун хараазы биле телевизор ажылдавас. Сөөлгү медээлерден чыдып каап тур мен. Делегейде, Россияда болгаш Тывада чүү болуп турарын билбес болза, мени кандыг башкы кижи дээр боор.

Башкы институдунун башкызы, адын адаваан:

— Кандыг-даа халап болур болгай. Бир херээжен кижинин эзди аараан. Долгаар дээрге, телефон чок болду. Харын-даа эки көргени бооп, таныырым чодааты келгеи, ону дилээш, машинаазынга кожаларымны чедиргеи мен. Подъездилерде чырык чок. Эрткен чылын бир херээжен кижинин бөргүн уштуп аппарды.

Чурттакчыларның хомудалдарындан ангыда, ол бажында четпес чүүлдер хөй. Үш болгаш дөрт дугаар подъездилерже боттарының кара туразы-биле көжүп кире берген кижилер кончуг берге байдалда турар. Оларның соок суу чок болганындан ажыглалга киргеи ийи подъездиниң даштында краниы ажыткаш, оон суглап ап турар. Ол подъездилериниң дашты кара-кезээде көк суг чыдар. Ол суг подвалче агып кире берген. Оон ангыда, подвалдың бодунуң суу төктүп чыдар. Ону кым-даа дуглавас. Сантехниктер келбес.

Ол кара туразы-биле көжүп киргеи кижилериниң өрээлдеринде туалеттер ажылдавас. Демир-хууннарга соок суг алгаш ынаар салгаш, дашкаар үндүр төп турар. Оон чыт-бузу демги чурттакчыларның подъездилеринге келир. Бажынның даштында бок ооваланы берген чыдар. Үш контейнер эккеп салып каан. Контейнерлериниң богу долгаш, ажыл төктү берген чыдар. Оода ол кара туразында көжүп киргеи улуска хову черге туалеттен кастырып берген болза аар.

Уруглар ойнаар шөл туттунмаан. Оон хайы-биле бичии уруглар машиналар соондан туттунар. Ол аразында хай-халап болуп турар. Бир 7 харлыг оол машина соондан туттунуп чорда, машина кырындан хоорза андарылгаш, оолду өлүр баскан.

Бажынның дашты чаагай-жыттынмаан. Хир-чам көвүдээн. Ону аштаар аштакчы чок. Ол айтырыг чурттакчыларны дүвүредип турар.

Амгы бо нарын үеде ол бажыңның чурттакчыларына дыка-ла берге. Бөрт, тонну-даа уштуп аппаар. Ынаар чорup турар бир автобусту хоорайнын чагырга чери ангылап бээрин чон дилеп турар.

Хоорайдан хоорук бажынның чурттакчыларының байдалы мындыг. Ону хоорай чагыргазы өөренип көөр ужурлуг.

Чон-биле Өлзей-оол МОНГУШ беседалашкан.

ХООРАЙДАН ХООРУК БАЖЫҢДА

Эрзин баар орук аксында туттунуп турар бажыннар дан ортаакы бажынны ажыглалга кым-даа киирбээн. Комисия-даа хүлээп албаан.

Бирги болгаш ийиги подъездилерже көжүп киреринин мүн-не чөпшээрээн турган. Эрткен чылдын ноябрьда чурттакчылар көжүп киргеи. Баштай кээре мүн-не чүгээр. Бажын чок улустар бажыңга чединдивис дег амыраң турганнар. Боттарының өрээлдерин чараштыр дерип, таарыштыр салып, дувүрепле турганнар.

Кыш келген, ындыг чүве кайда боор. Бажынның соогу кежээлээн. Өг бүлелерниң иштн бичии уруглары-биле чангыс өрээлге тырлып алгаш, каминнер чылдын хонуп эгелээн. Чаштарын донурбас дээш, дүне када каш-даа катап шуглаар.

Ам чурттакчыларның чугаазын дыннап көрээлинер.

— Мындыг чурттарганы канчаар боор — деп, 14 дугаар квартиранын чурттакчызы **А. Е. Кузнецова** чугаазын эгеледи. — Соок тур. Үш кижи чурттап тур бис. Бажын хөлезини 7590 рубль. Ону чүү дээш төлеп турар бис. Дерт ай иштинде чырык чок болду.

Эрес-оол Майынды, 11 дугаар квартиранын чурттакчызы:

— Бистин ажы-төлүвүс хөй улус бис. Соогунга кижи дижи шаккылаар. Чангыс өрээлге сыңмарлажып хонуп тур бис. Октябрь айда чылыг бербээн. Бажынга олурарга кижини хаарын келир. Дашкаар үнгеш, хүн караанга дегеленип алгаш, кирип турдувус. Бичии уруглар шуут бажынче киреринден оспак-сыраар.

В. Скрипник, сески каттын чурттакчызы:

— Бо улустун чугаалап турары кончуг шын. Мен оларнын чугаазынга каттыжар мен. Мен кырган кижидир мен. Лифт деп чүве ажылдавас. Чүрек база багай. Каш-даа катап дыштангаш чедер-дир мен. Оон чылдагаанын тодарадып алыксаар кижи дир мен.

Чөржей-оол, башкы институдунун бухгалтери:

— Бисте мырынай ооп-даа дора. Кырындан улустун туалеттеп бадырган суу чыталып үнүп кээр. Шалалар соок. Плиталар кырында ыяш шала чок. Аная-ла линолеум чадып каан. Бичии уруглар оон кырынга ойнаар болгаш үргүлүү ижин аарыыр-дыр. Изиг суг чок турду. Подвалдан ыргак сээктер, ымыраалар мырынай кижи удутпас. Чайын сонга ажыдар арга чок.

Олег Ооржак, тудугжу:

— Барык он хире чыл тудугга ажылдап келдим. Бодувус Строитель суурдан көжүп келдивис. Амыраарывысты чүү дээр боор. Сагыш безин чырып келген чүве-ле болгай. Каткан хуурааның, ындыг чүве кайда боор. Ийи дугаар подъездиниң туаледи ажылдавас болуп-тур. Ол мырынай элдеп үнеиин бирээзи-ле болгай. «Жилье» каттыжышкынга чеде бээримге, бажынны хүлээп албаан бис. Ынчалза-даа өртээн төлээриер албан болдур ийин дээр чорду.

Р. Б. Биче-оол, № 11 школаның башкызы:

— Чайын мүн-не чугээр чүве. Хүн дурту узун, кижи эрте чаныш келир. Кыжын берге-дир. Автобустар халышпас. Бистин бо турган бажыңывысче кандыг-даа автобус келбес. Бир катап автобус дээш хоорай чагырыкчызы З. Н. Сатка кирген мен. Боттарынар бөлүглежип алгаш кылаштажып турунар дээн. Мен башкы кижи-дир мен. Почта хааржактары чок. Радио чугаалавас. Чырык чоктун хараазы биле телевизор ажылдавас. Сөөлгү медээлерден чыдып каап тур мен. Делегейде, Россияда болгаш Тывада чүү болуп турарын билбес болза, мени кандыг башкы кижи дээр боор.

Башкы институдунун башкызы, адын адаваан:

— Кандыг-даа халап болур болгай. Бир херээжен кижинин эзди аараан. Долгаар дээрге, телефон чок болду. Харын-даа эки көргени бооп, таныырым чодааты келгеи, ону дилээш, машинаазынга кожаларымны чедиргеи мен. Подъездилерде чырык чок. Эрткен чылын бир херээжен кижинин бөргүн уштуп аппарды.

Чурттакчыларның хомудалдарындан ангыда, ол бажында четпес чүүлдер хөй. Үш болгаш дөрт дугаар подъездилерже боттарының кара туразы-биле көжүп кире берген кижилер кончуг берге байдалда турар. Оларның соок суу чок болганындан ажыглалга киргеи ийи подъездиниң даштында краниы ажыткаш, оон суглап ап турар. Ол подъездилериниң дашты кара-кезээде көк суг чыдар. Ол суг подвалче агып кире берген. Оон ангыда, подвалдың бодунуң суу төктүп чыдар. Ону кым-даа дуглавас. Сантехниктер келбес.

Ол кара туразы-биле көжүп киргеи кижилериниң өрээлдеринде туалеттер ажылдавас. Демир-хууннарга соок суг алгаш ынаар салгаш, дашкаар үндүр төп турар. Оон чыт-бузу демги чурттакчыларның подъездилеринге келир. Бажынның даштында бок ооваланы берген чыдар. Үш контейнер эккеп салып каан. Контейнерлериниң богу долгаш, ажыл төктү берген чыдар. Оода ол кара туразында көжүп киргеи улуска хову черге туалеттен кастырып берген болза аар.

Уруглар ойнаар шөл туттунмаан. Оон хайы-биле бичии уруглар машиналар соондан туттунар. Ол аразында хай-халап болуп турар. Бир 7 харлыг оол машина соондан туттунуп чорда, машина кырындан хоорза андарылгаш, оолду өлүр баскан.

Бажынның дашты чаагай-жыттынмаан. Хир-чам көвүдээн. Ону аштаар аштакчы чок. Ол айтырыг чурттакчыларны дүвүредип турар.

Амгы бо нарын үеде ол бажыңның чурттакчыларына дыка-ла берге. Бөрт, тонну-даа уштуп аппаар. Ынаар чорup турар бир автобусту хоорайнын чагырга чери ангылап бээрин чон дилеп турар.

Хоорайдан хоорук бажынның чурттакчыларының байдалы мындыг. Ону хоорай чагыргазы өөренип көөр ужурлуг.

Чон-биле Өлзей-оол МОНГУШ беседалашкан.

БАЗА БИР НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ КҮШ

Аграр шимчээшкининде сандараашкын болган: чүл дизе тараачыннар (фермерлер) ажыл-агыйларының болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтерининн ассоциациязының (АККОР) баазазында Россиядың чег ажылдыгларының ниитилел политиктиг эвилели (форум) тургустунуп турар. Чаа партияның тургустунганының дугайында шинтирге үндезилээш, АККОР чөвүлели болгаш Россияның чер ажылдыгларының тургузукчу съездизиниң оргкомитеди россияннарга кыйгырыг үндүрген, көдээ чурттакчыларның мурнунда чер айтырыы амгы үеде чидириби-биле тургустунуп турар дээрзин ында айтып турар. «Россияда чер ажылдыгларның саны он-он миллион. Олар бир дөмей эрге чоктар. Хоорайнын болгаш көдээнин консерваторлары эрткен үеже дедир эглирин чедип алыр дээш черни өнчү кылдыр алыр эргеже халдап турарлар. Чер айтырыын экономиктиг ниити туруштардан көрбүшаан, демократтыг бөлүктер олче чогуур кичээнгей салбайн турарлар. Оон түннелинде — хоойлулар чок, а ындыг болганда — дужуметтин чагыргазы тергиндеп турар ышкажыл».

Боттарының депутаттарын Күрүне Думазынче база Федерация Чөвүлелинче киирип ап, оон эрге-чагырганы тургузуп алыр дээш фермерлериниң төлээлекчилери бүгү-ле чер ажылдыгларны каттыжарынче кыйгырып турар. Ол документиден алгаш көөрге, оларның сорулгазы билдингир. Тараачыннар партиязының удуртукчуларын ол сорулга база элдедип турар, олар ол партияны ийи ангы бөлүк кылдыр чарып алганнар, бирээзин — Юрий Черниченко, а өскезин Николай Шатохин удуртуп турар. Оларның аразында ам улуг чаргы чоруп турар: Юрий Черниченко болза, партияның даргазы албан дужаалдан ону бо чылдын мартта халааны шын эвес деп санап турар, а Николай Шатохин шуут сыр дедир бадыткап турар, чүл дизе Юрий Черниченко партийжи эрге чагырганы эжелеп алгаш, тараачыннар партиязының V съездизинин шиитпирлеринге чагыртпайн турар деп.

Россияның аграр партиязы тараачыннар ортузунда улуг деткимчени ап турар. Оон даргазы — Күрүне Думазының депутады, Москва чоогунда колхозтарның бирээзинин даргазы Михаил Лапшин. Ол партияның хүрээлениде 200 мүн ажыг кежигүн бар. Партияның Теп чөвүлелинин чоокта чаа болган калбак пленумунга чаа сорулганы салган, оон алыс утказы мындыг: чүгле көдээде янзы-бүрү кезектерниң күсели-биле эвес, хоорай чурттакчыларының күселиби-биле база боттарының социал баазазын калбартыр, ниити Россияның эрге-ажыктарының илередикчизи — партиязы болуру.

Аграр партиязы-биле Россияның аграр эвилели каттыжып турар, оларны агроүлетдүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелдери деткип турар.

Аграр партиязы келир соңгуллаларда парламентиге боттарының туруштарын быжыглаар дээш, чаа талалакчыларны боттарының талазынче хаара тутпушаан, көдээ база хоорай чурттакчыларының ортузунда пропагандисчи улуг ажылды амдыгааштан чоруда берген.

Алексей ФИЛАТОВ,
РосИТА—СЧТА-ның тайылбырлакчызы.

Делегейниң диптериндеН

ДЖАКАРТА. Азия-Оожум океан чурттарының удуртукчуларының кады ажылдажылга конференциязынга АКШ-тың президентизи Билл Клинтон чүве чугаалаан. Боснияга чепсек бээрин хоруурунга хамаарыштыр америк турушту тайылбырлаан. Боснияның сербилеринге чепсек бээрин хоруурунга дээш АКШ-тың туржуп турарын америк президент бадыткаан. Ынчаарга АКШ-тын ол туружун Франция, Англия ышкаш, Американың Каттышкан Штаттарының эвилелчилери буруу шаап турарын Билл Клинтон миннин чугаалаан.

БЕРН. Кыргызстанның президентизи Аскар Акаев болгаш Швейцарияның удуртукчузу Отто Штих олар ийи чурттун аразынга техниктиг кады ажылдажылгага ат салганнар. А ол ышкаш көдээ ажыл-агый, биче бүдүрүлгелерни деткиир дугайында дууржулгаларга база ат салдыпган. Кыргызстанга экономиктиг дузаламчы көргүзерин Швейцарияның удуртукчузу аазаан. Ол дузаламчының ниити түнү 5 миллиард доллар болуп турар.

НЬЮ-ЙОРК. «Атлантс» деп хөй удаа ажылгаар космос кораблин АКШ-тын Калифорния девискээринде шериг-агаар күштеринин баазазынга кээп хондурган. «Шаттл» системаның база бир кораблин хондурары чартык шак соңгаарлаан болгаш ону Флорида штаттын Канаверал мугулдурунга эвес, а Калифорнияда космодромга хондурган. Оон хонар черин солаан чылдагааны — Кубаның кырындан диргелген Гордон деп улуг шуурган.

ЗАГРЕБ. НАТО дээр Соңгу Атлантика эвилелинин тускай чепсектиг күштеринин кол командылакчызы Лейтон Смит болгаш Каттышкан Нациялар Организациязының Югославияда «Ак-көк каскалар» дээр күштериниң командылакчызы генерал-лейтенант Бертран де Лапрель оларның аразынга ужуражышкын чоокта чаа КНО шериглериниң штаб-баазазынга болган. Бүзээлээшкин байдалынга хирген Непалдың хаан батальонунун (КНО-нун шериглериниң составында турар) солдаттарынга аъшчемни агаардан парашют-биле дужүрүп бээриниң айтырыын олар чугаалажып көрген. НАТО-нун шериг-агаар күштерин Сербияның шериглеринге удур ажыглаар дугайында чугаа ужуражышкын үезинде база болганы ам билдине берген.

ПАРИЖ. Делегейнин орук харылзааның хөгжүдериниң айтырыын ЮНЕСКО-нун штаб-квартиразынга болган делегей семинарынга чугаалажып көрген. Дүшкен ССРЭ-нин эвилелдешкен республикалары болуп турган Азияның амгы үеде хамаарыштас күрүнелеринин девискээрлеринде орук харылзааның хөгжүдериниң айтырыгларынче улуг кичээнгейни семинарның киржикчилери угландырган. Семинарга делегейниң 35 чурттарының, оларның аразында Россияның төлээлекчилери киришкен.

БРЮССЕЛЬ. Россия Федерациязының Бельгияда элчиниңге В. Чуркин чоокта чаа томуйлаткан. Элчин бооп ажылдап эгелээнинин баштайгы хүнүнде ол үк чурттун болгаш даштыкы чурттарның бөлүк журналистериңге интервью берген.

РФ-тин даштыкы херектер министри Андрей Козырев «Россия — НАТО» аразынга кады ажылдажылганың программазын декабрь айның баштайгы хүннеринде чарлаптар деп, ол журналистерге медеглээн. «Тайбың херээ дээш кады ажылдажылга» программазы-биле чергелештир «Россия — НАТО» программазын боттандырын эгелээни барыын талакы чурттарның Россия Федерациязын делегейде база бир күчүлүг күрүне кылдыр хүлээп көрүп турарының бадыткалы болур. НАТО-нун штаб-квартиразынга ол альянстың чөвүлелиниң ийи кежигүнү-биле чугаалашкан мен. Бүгү айтырыглар талазы-биле бисте харылзаалар тургустунуп эгелээн дээрзинге бүзүредим деп, ол чугаалаан.

БЕЛГРАД. Сербияның президентизи Слободан Милошевич Россияның Президентизиниң тускай төлөөзи Александр Зотовту хүлээп алган соонда, ук ужуражышкынга кандыг айтырыгларны чугаалашканын база чугаалажышкыннарның түүнелдери нандыг болганын медеглээн. Сербияның девискээринде бооп турар боо-чепсектиг удур туржуушкунну чавырылдырарынга хамаарышкан боттуг айтырыгларны аная чугаалашкан. Боснияның мусульманнарынга боо-чепсекти бээрин соксадыр дугайында хүлээп алдынган делегей дутуржулгазындан Американың ойталаанын ол бурну шапкаш. Сербия деңшилгелиг күштериниң ачызында тайбың амыдырында тургузуп ап шыдаар деп медеглээн.

(РосИТА-СЧТА).

Улусчу театрлар амыдыралындан

БОРА-ТАЙГАЖЫЛАРГА — СПОНСОР-ДЕТКИКЧИ

Тыва АССР турда улусчу театрлар чер-черге күзел-сорук-биле дүрген сайзыран эгелээн турган. Ону республика көрүлделеринге чеже катап көрбээн дээр боор. Шыырак улусчу театрларны ам-даа утпаан бис. Чижээ, Эрги-Барлыктың улусчу театры. Режиссеру кайгамчык талантылыг Валерий Мюрзю турду. Ооң театры каш чылдар дургузунда республиканың улусчу театрларының көрүлдезиниң тиилекчизи боон, районнарның ажылпшчилериниң күзенчиг аалчылары боон, чаа-чаа шиилерни көргүзүп турдулар. Валерий Мюрзю кончуг аныяк чараш, уран талантызы өзүп турар үеде чок апарган, ооң чараш театры өскүссүреп артып калган. Ол ышкаш Эрзиниң улусчу театры Тамчааповтың удуртулгазы-биле тыва чогаалчыларның улуг хемчээлдиг шыырак шиилерин тургузуп турду. Ол күжүр база «Кызылдустай» бээрге, театры чоорту оду өжүп, ажылдавастаан. Өвүрнүң Хандагайтыга база бир алдарлыг театр турду.

Бот-тывынгыр уран үүл, улусчу театрларның кидин түлүк хайыышкынныг өзүп турганын Тываның Культура яамызынга методистеп-даа турган, оралакчы сайытка ажылдап-даа турган хөйну көрген мен. Ынчан Тыва Республикага 33.000 кижи уран үүлге үргүлү киржип, өг-бүле концерттериниң ең алдаржып турган үези турган. Чурттакчы чоннуң агитквартираларының колхоз, совхозка кудумчу концерттери кончуг улуг сайыралды ап турган. Ол үеде совет, партия удуртукчулары уран үүлге кедергей бердинген, езулуг-ла уйгу-дыш чок соруктут удуртукчулар турганын сактып, оларга курлакка чедир мөгейин чоруур мен. Чөөн-Хемчик кожуунуң партия организациязының бирги секретары турган Шулуу Даваевич Куулар кайгамчыктыг уран үүлдүң отчугажы кижи. Ол Шеминиң «Большевик» колхозту даргалап эгелээш, ол суурның чонун ыры-танцыга өөредип, ажыл-ишке кызымак болурунче кыйгырып эгелээн. Шулуу Даваевич даргалап турда шемижилер дыка-ла көдүрлүүшкүннүг ажылдап турганнар. Оон соонда Шулуу Даваевич райкомга бирги секретарлап келгенде бүгү Чөөн-Хемчик кожуунның 27.000 чурттакчы чону уран үүлге-даа, ажылагыйга-даа, суур погаажыдарынга-даа көскү черни ээлеп турду.

Чөөн-Хемчиктің хөөмейжилери: Кара-Сал Ак-оол, Ондар Маржымал, Сундукай Ондар, Куулар Эрес-оол болгаш оон-даа өскелериң чурттун улуг-улуг концерт залдарынга концерттерге киржип чорааны бүгү Тываның чонунга улуг төөгүлүг болуушкун болган болгай.

Ол ышкаш Наталья Тыртык-Караның ажылдап чораанын қым мактавас боор. Ол боду башкы-даа болза, удуртур ажылдарга депшидип ажылдап чораан, Тыва уран чүүлдүң, сайзыралынга бодунуң үлүг-хуузун киирип, хөй ажылды қылган.

Таңды кожуунга райкүүском даргалап турган бот-тывынгыр артистерге «Чагытайның чалгыглары», «Ивижилер», «Ээлдек шыңыраашты» 60 ажыг кижи киржикчилиг танцы бөлүүнге тергиин чараш бедик мергежилбиле тургускаш, республика көрүлдезинге эккелген болгай.

Эрзин кожуунга кожуун даргазы турган, ол районнуң культура бажыңнарын онзагай национал хевирлиг қылдыр эде каастааның база сактып олур мен. Райком биле гостиница аразында шөлде чеди чүзүн малдың дүрзүхевирин сураглыг даш чонукчуларынга қылдыртын каанын ам-даа көрүп чор бис. Бай-Тайгага күүском даргазы турган, аңаа агитквартираларның ажылын кайы хире сегиткен ийик, ында шөлде улуг турааскаалдар чеди чүзүн малдыс база-ла кескү черде ам-даа турар.

Улусчу театрлар дугайында чугаалап турган, уран үүлге бердинген кайгамчыктыг талантылыг удуртукчуларны сактып олурарым таварылга эвес. Олар чоннуң бедик культурлуг эстетика уран үүлү ең-не бедик шынарлыг, аңаа ынак болзун дээш бүгү тала-биле удуртуп чораанган. Шак ындыг балаттынмас ажыл-иштиң түңнели бөгүн бо берге үеде база ол хевээр арткан.

Барын кожуунларга улусчу театрларның зона көрүлдезинге алды улусчу театр киришкен. Аңаа чүс ажыг бот-тывынгыр артистер ойнаанган. Мурнунда чылларда улусчу театрлар чүгле тыва театрга тургускан шиилерни тургузуп турганнар. Харын-даа режиссер-даа, артист-даа кижи ойнап турган ролюн театр артистериниң ойнап турганын өттүнүп ойнап турганы чажыт эвес. Ам дээрге, бо көрүлдеге бот-тывынгыр режиссерлар боттары шиилерни чогаадып бижээш, ботботтарынга дөмейлешпес қылдыр чогаадып тургузуп турары улуг өөрүшкү-дур.

Алды театр алды аңгы солун шиини тургузуп эккелдилер. Көрүлдеге келген шиилерниң идейлиг утказы, амгы рынок үезинде, акшакөпеектиң үнезиниң күдулаанып, аъш-чемниң өртээ хүнпүң-не улгадып турарын сойгалап көргүскен. Амыдырал чеже-даа берге болза, ону тиилеп эртерин, уран үүлдүң чидиг чеңсээ-биле, артисчи чогаадыкчы езу-биле чонну сорук киирип қыйгырып турар мындыг уткалыг шиилеп биске херек.

Коммерсант-чижеңнер н и кээргел чоқ сойгалаар чорук уран үүл ажылдакчыларының база бир кол сорулгазы болган. Ынчангаш Бора-Тайганың улусчу театры «Аржаалайның буураашкыны» дээр каттырынчыг комедияны бедик уран мергежил-биле тургускаш, бо зона мөөрейинге эккелген.

Зона көрүлдезиниң эрткениниң дугайында база шиилерни допчулай сайгарарга мындыг.

Бай-Тайганың улусчу театры Андрей Өпейге удуртуп алган келген. Андрей Өпей культураның хоочуну кижи болгаш боду тыва улустуң шиилеринге үндезилеп, «Кара-сагыш болгаш Ак-сагыш» деп чаңгыс көжегелиг, үш көргүзүглүг тоол-шиини тургузуп, чонга бараалгаткан. Режиссернуң үзел-бодалы, күзели солун болгаш чаа бодалдарны киирип, тоолчургу үе-биле амгы шагның амыдыралын согажалап тургаш солун шиини тургускан. Ынчалза-даа авторнуң чогаадыкчы уран мергежилинде болгаш режиссернуң тывызык чогаадыкчы ажылында ам-даа чедир ажылдаары негеттинип турар сценалар бар. Ылаңгыя төнчү кезээн чедир қылыр. Черле ынчаш, уран мергежил талазы-биле бедик деңнелге чедир қылбаан, чоннуң шиткелинге көргүспейн чыткаш, кожуун, республика көрүлделеринге шии киире бээрге, арай-ла далаш боор-дур.

Өвүрнүң улусчу театры Шончалай Саяга удуртуп алган келди. Олар база боттарының чогаадып алганы, бөгүнгү амыдыралга дүгжүп турар кээргенчиг шиижигешти көргүстү. «Иениң хомудалы». Шииниң ады-ла хөгжүзүн чидин-биле көргүзүп турду. Арага-дарыга хандыкшыыр, алгыш-чогушка ынак аныяк кижилериң турамык чоруун сойгалап шүгүмчүлээн, ада-иени, улуг улусту хүндүлеп көрбес чорукту чидин-биле көргүскен.

Шииниң темазы эки-даа болза, чедир бижиттинмээн, режиссернуң тургусканы далаш болган деп үвени жюри кежигүннери чаңгыс үнбиле шүгүмчүледи.

Зона көрүлдезинге тиилеп үнген ийи улусчу театрның ажылы-биле номчукчуларны таныштырар болап олур мен.

Бора-Тайганың улусчу театры Аржаалайның Ооржактың удуртулгазы-биле доктаамал ажылдап турар театр деп үвени Сүт-Хөл кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи болгаш республиканың культура төвүнүң директору Дадар Архиповна Монгуштуң үргүлү мактап турганын шиини ойнап турда көргеш бүзүреп олурдум. Чүге дээрге бот-тывынгыр артистериниң ойнаары, сценага шимченгир чаражы бот-боттарындан ылгашпайн турар.

Режиссер рольдарны тааржыр кижилерге ыяк қылдыр үлеп тургускан. Аасныарак Анай-ооловнаның ролюнда школада библиотека эргелекчизи Ульяна Ховалыг. Ооң даштыкы хевири, чугаасооду кадалып турар, арай эрбенниг аян-биле чугаалаары, акша дээш хып турар характары, ынай-бээр маңнап турар шимчээшкиннерни бот-тывынгыр артист езулуг-ла шын тып алган. Ында авторнуң бодалы ол хевээр сиңген болду.

Чер-Кулак — Владимир Ховалыг арай чашпаа, арай мегечи, алыксак-чиксек, үүрмек-саармак чорукка ынак шаарланчак кижиниң овур-хевирин ылап тып ойнаан.

Чаргы угбай — санал, шүгүмчүлелге ынак, партияның шынчы талалакчызы, мегелээр, оорлаар кижилер-биле бүгү назынында демисежип келген, ынчалаа-даа партия-даа, чазак-даа күжүрну қызып үндүрүпкен, чүгле бажың ишти аштаардан өске чүге-даа күш четпес болган кээргенчиг хереженг. Ооң овур-хевири чедимчелиг көргүстүнген. Чаргы ышкаш шынчы кижилер бисте хөй. Оларның чүгле удуртур-баштаар черлерде ийи-чаңгыс кижилерге қыстырып чорууру харааданчыг.

Аржаап Аржаанович. Ол кончуг қайгамчык авыяастыг, хөй янзы арын-нүүрлүг, сүгже киргеш, курраг үнүп келир, өртче киргеш, өрттенмес қайгалдың ролюнда режиссер Алексей Ооржак боду ойнап турар. Алексейни боду чараш, аныяк, шинченгир, сценаның езу-чурумун тудуп билир онзагай артист деп көрдүм. Чамдық сценаларда арай далажып турар, ылаңгыя лирикалыг сценаларга чүгле сөс-биле эвес, аажычаң шимчээшкиннери-биле маадырының овур-хевирин көргүзери, эжин чедир дыңнаары чугула. Ынчангаш ону чедир қылыптар болза, бүдүн шии ооп-даа чидиг, солун болур ийик.

Орланмаа — Анчимаа Ооржак. Иштики сагыш-сеткилди четче илередип шыдавас, қады ойнап турар эжин деткиир, ооң сагыш-сеткилин доюлдурар, аажы-чаңы чидиг болгаш сцена чурумун профессионал деңнелге чедир тудуп билир эки артист деп үвени жюри онзалап демдегледи.

Шииниң қол маадыры — Чингиспей. Ооң ролюн артист Мерген Донгак эки ойнап күүсеткен. Автор бо рольга хөй сөс бербээн, ынчалаа-даа ол боду чоп аразынга чоруп ажылдап тургаш Аржаалайның мафиязын тодарадып үндүрүп келген. Ол талазы-биле артист болгаш режиссер бирле онзагай сөс чоқ сценаны көргүскен болза эки турган ийик. Маңаа режиссернуң уран мергежилдиг фантазиязы херек.

Чигирмаа — Кара Ондар. База бедик мергежилдиг, чараш ойнаан, ынчалза-даа болуушкуннарны төнчүзүнге чедир тутпайн, арадан овур-хевириндеп үне халый бээри хомуданчыг-дыр.

Түңнел көрүлдеге чедир бичии четпестерни чайладып алыр болза, «Аржаалайның буураашкыны» көскү черни алыр боор деп идеген олур мен. Чаа хевириң комедиязының автору болганымда, ону бир дугаар ойнап үнүп келген бот-тывынгыр артистерге өөрүп четтиргенимни плереттим.

Чадааанаың аныяктар театры К. Кудажының «Алдын Кушкаш» деп тоолчургу шиизин көргүскен. Ооң режиссеру — Валентина Донгак, балетмейстери — Мариана Монгуш, чурук кааскалгазын Сергей Монгуш қылган. Бо тоолчургу шии бичии-даа, улуг-даа улуска өөредилгечагыт, сургаал болур чорду. Пушкиниң тоолунга үлегерлеп бижээн «Алдын Кушкаш» езулуг-ла бөгүнгү амыдыралды чидин-биле көргүскен, чаптанчыг чараш, ханы уткалыг тоол-шии болду. Артистериң ойнааны-даа, режиссернуң тургусканы-даа профессионал театрның деңнели-биле ачыр-дачыр тутчуп турар онзагай чараш шии деп санадым.

Ноябрь 19-20 хүннеринде Республиканың Улусчу театрларының көрүлдези Қызыл хоорайга болур. Аңаа зона көрүлдезинге шүгүлүп үнген шиилерни көргүзүп келир. Шии бүрүзү онзагай болгаш чаа-чаа теманы ажыдып турар болгай. Бодуңарның ынак шиилериңерни, ынак театрларны, ынак бот-тывынгыр артистериңерни деткип, оларның ажыл-ижин сайзырадыры-биле деткикчилер боон, көрүлде үезинде театрга келгеш, бот-тывынгыр артистерге, оларның коллективинге деткимче болзун дээш акшакөпеек-биле, артық идик-хевиңер-биле дузалап, спонсорлар боон көрүнер. Харын-даа тиилээн коллективке шаңналдан-даа берзе чүл? Ол талазы-биле организацияларны, акционерлиг пиитилелдиң удуртукчуларын чалап тур мен. Мен бодум хуумда Сүт-Хөлдүң Бора-Тайганың улусчу театры бирги черже үнердаа, үнмес-даа болза, ооң деткикчизи боон, бодумнуң мурнумдан шаңналды белеткеп каар бодап тур мен. Өске чонну база қыйгырып тур мен.

Клара САГДЫ.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГТА —«ТЫВА»

Санкт-Петербургта «Тыва» пиитилел бодунуң тургустунуп келгенин байырлап эрттирген. Ук пиитилел бо чылын Россия Федерациязының Юстиция яамызының база Санкт-Петербург хоорайның чагырга даргазының шиитпири-биле бүрүткеттинген.

Байырлыг презентацияны «Тыва» пиитилелдиң даргазы Валерий Ондар ажыткан, бир чыл бурунгаар мындыг пиитилел ажыдып алырының талазы-биле чүгле чугаалар турганын, харын-даа тыва кижиге чүгле күзел болуп турганын айтыш, ол күзел-сорулганың боттанганын сеткил ханыышкын-биле айыткан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Санкт-Петербург хоорайда төлээзи Альберт Иванович Ванжа сөс ап чүве чугаалаан, Қызыл биле Санкт-Петербург хоорайларның аразында кажангызындан-даа артык быжыг харылзааларның төнчү чок удазыннарының тыптын турарын, бо харылзаалардан хөй үүлдерни манап турарысты демдеглээн. Чижээ, амгы үеде бичии хемчээлдиг гидротурбиналарның модельдерин ажылдап қылып турарын, алызында барын оларны бистің ыраккы малчын қоданнарывыска чырык қыва бээринге бүзүрелдиин айыткан.

«Тыва» пиитилелдиң презентациязында төөгү эртемниериниң кандидады, төөгү болгаш этнография талазыбиле специалист Дьяконова бистің республикавыстың төөгүзүнге элээн доктаап, дээрги Далай-Ламаның Тывага кээп чорааны қанчаардаа аажок улуг өөрүшкү, төөгү дээрзин онзалап демдеглээн.

Презентация-байырла л г а Москваның студентилери база киришкен. Йөрээл сөстер шажын-чүдүлге төвүнүң даргазы Ким Доржуевич Монгуш чыылганнарга байыр чедирген.

Саяна МОНГУШ.

Москваның өөредилгениң национал айтыыглар талазы-биле эртем-шинчилел институдунуң аспирантызы.

ДАЙЫНЧЫ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Тываның Күрүне шаңналының лауреады, шии чогаалчызы, Тываның Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыды Ч. Ч.-Д. Ондарның «Сөөлгү өртээл» деп тоожузу чырыкчы үнген.

Бо дээрге тыва чечен чогаалда бир-ле дугаар афган дайынын көргүскен улуг чогаал болур. Улуг лейтенант, рота командири Эртине шериг албанын Афганистанга эрттирип чораан. Ол Москвага институт дооскан. Номдан Эртинениң эрес-дидимиң, орлан, кайы хамаанчок, салдынчақ эвес, берге үеде бодун ап билир, сагыш човангыр аныяк кижи-дир дээрзин билип алыр бис. Шөлээлеп чаныш ора, Қызылдың автовокзалынга хөй-ле үүлдерни эскерип, сагыш-сеткили дойлур. Касса чанында бажының дүгүн таагыландырып, ыт кудуруу дег үвүртип алган, хирлиг хептиг тыва оолдарның оочур бажынче улуг-даа, бичии-даа улус дивейн түткүп турарын эскерип: «Арын-нүүр деп чүве билир чүвелер бе бо» — деп, чөгенип көрүп турарындаа кол маадыр Эртине кандыг кижил дээрзин номчукчу эскерер. Дайынга балыглаткаш, чанар дээш турда, эжи арай деп билет тып бээрге, бичии уруглуг херээжен кижиге биледип берипкеш, ол улуг тынар...

Авторнуң тоожуну бодунуң дугайында бижээн ышкаш бүзүренчиг қылдыр көргүскени — улуг базым. Номчуурга номчуттунгур, дылы чечен, чоннуң мерген сөстерин хөйү-биле ажыглаан чечен-мерген тоожуну кижи салдыкпайн төндүр номчуптар. Тоожуну чүге «Сөөлгү өртээл» дээнин номчукчу боду эскерер ужурлуг.

Анчымаа КАЛГА-ХӨӨ.

Библиотекарь.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистің эргим ынак ачавыс **Диңчи Шарайбанович ШАРАЙ** Кунгуртуг суурнуң садыг салбырында директорлап ажылдап турар. Ол бо чылдың ноябрь 20-де 54 харлаар.

Садыг шүгүмунга үр чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгеп ынак ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, ажылынга улуг чедишкиннерлиг болурун күзедивис.

Өөрүң эзэзи Сара Санхоевна, уруу Марина, күдээзи Артур, оолдары Марат, Юрий.

Бисти чырык чер қырынга төрээш, азырап өстүрүп каан ававыс **Валентина Ашак-ооловна ХОРЛУГ-ООЛ** Каа-Хем кожуунның Суг-Бажы суурунда ажылдап, чурттап чоруур. Эргим ынак ававыс ноябрь 22-де 50 харлаар.

Ооң юбилейин таварыштыр аңаа быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, арнынга өшпес хүлүмзүрүү кезээде чайнап чоруурун күзедивис.

Ол ышкаш улуг чеңгевис **Тамара Чатовна ХОРЛУГ-ООЛ** база-ла ноябрь 22-де 34 харлаар. Чеңгевиске төрүттүнген хүнүп таварыштыр чечектериң ең чаражын сөңнеп, амыдырал-чурттал газынга, ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкиннерни күзедивис.

Уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери, чуржулары, оларның ажы-төлү.

Чарлалдар бюрозу

ЭСТРАДА-ИЛЛЮЗИЯЛЫГ КОНЦЕРТ

Илби-шидичи кижилер пиитилелиниң кежигүнү, иллюзионистериң Бүгү-россия болгаш делегей конкурстарының **дипломантызы экстрасенс, гипнотизер** болгаш **факир**

НАИЛЬ ГАЙФУЛЛИННИҢ

эстрада-иллюзиялыг концерти

ноябрь 26-27-де болурун Тываның күрүне филармониязы чарлап тур.

ПРОГРАММАДА:

1. **Фокустар:** иллюзия, манипуляция.
2. **Факиризм:** оттуг кижи, шил бузундуларының қырынга танцы болгаш осаналар, бижектер октаары, хап каан кадаглар қырынга уйгу.
3. **Магия:** өскерлиишкин, спиритизм (буктар-биле чугаалажыры).
4. **Гипноз:** психиктиг болгаш экстросенсорлуг шенелделер, биоэнергетика, магнитизм, суггестация.

Эгелээри 14.00 болгаш 17.00 шактарда.

Билеттерни филармониянын кассазында садып турар.

Коллективтиг чагыгларны **№ № — 3-68-71 болгаш 3-68-66 телефоннар дамчыштыр** хүлээп алыр.

САДЫП АЛЫРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Селенджа» магазин дараазында бараанларны садып турарын дыннадып тур:

— чаа төрүттүнген уруглар идик-хеви;
— бичии чаштарның ползуноктары, колготкалары, уктары;
— 30-ден 36 дугаар чедир платьелер, трикотаж костюмнер;
— 52-ден 58 дугаар чедир рейтузалар;
— баш дүгү будуур будуктар (өннүг).

Бистің адрезивис: Қызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1.

«Аэрофлот агентствозу» дээр автобус доктаар черге дүжер.

Магазин 9-тан 17 шакка чедир чапсар чокка ажылдаар.

БИЖИКЧИЛЕР БӨЛГҮМҮНДЕ

Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал ортумак школазында математика башкызы, улус өөредилгезиниң хоочуну Е. К. Саая республика болгаш кожуун солуннарының идепкейлиг бижикчизи. Ооң шүлүктерин, үүлдерин ылаңгыя «Шыпының» номчукчулары эки билир.

Школаның үстүү класстарында ооң башкылап турар эртеми математика-даа болза, Екатерина Қыргысовна сонуургалының аайы-биле школада бичии бижикчилер бөлүүн чыып, литературага, тодаргайлаарга, чогаал ажылынга, солунга материал бижиринге билиин шенеп чоруур, хандыкшылдыг өөреникчилерге тускай бөлгүмну удуртуп эгелээнден бээр дөрт чыл чедип бар чоруур.

Математик кижи уругларга бээр ындыг билигни кайынын тып, четтигин турарыл? Харыы: кым-даа кижи ажылынга, амыдыралынга үешакты шын хуваап ап, ону чөп ажыглаар болза, күзелинге чедер, қылыксаанынга четтигер. Екатерина Қыргысовна, үе-шагы чеже-даа чай чок болза, «Улуг-Хемниң чалгыглары» литературлуг каттыжыышкынынын ажылынга киржип, ооң кичээлдериңе олуржун, чогаал сайгарылгазын қылчып турар. Ол ышкаш «Улуг-Хем» кожуун солунунуң редакциязынга доктаамал барып, солун ажылының чажыттарын ында солунчулардан билип ап, ол солун-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар.

Бижикчилер бөлгүмүнүң киржикчилериңден келир үениң солунчулары үнер боор дээрзинге идегел улуг.

Валентина САТ.

ЧИГЕ СӨГЛЭЭН

Каржы херектериниң дазылы багай бодалдарда.

Л. Н. Толстой.

Хол эвес, бодарадыр-даа, өлүрер-даа чүве — бодал.

Н. К. Рерих.

Хүндүс-дупе уйгун дүвүрел чок болур, аныяңда —қыраан назыныц чыргалдыг болур қылдыр хөделип чор.

Индий үлегер чугаа.

Херек-биле шыызыдып болур чүвеге сөстер чарыгдаан херээ чок.

Эзоп.

Бодуңарныц-даа, оскелериндаа сөстеринге бүзүревецер, боттарыцарныц болгаш өскелериниң чүгле ажыл-херектеринге бүзүрецер.

Л. Н. Толстой.

Багай үүлгедигни каас чугаадаа базырыш шыдавас, эки чорукту бактаан чугаа-даа бужартадып шыдавас.

Демокрит.

Ең ыядынчыг үүлгедиглерни қылып турар хөй кижилер ең чараш чугааларны чугаалагылаар.

Демокрит.

Чугаалаарындан ыятпас кижи қылырындан чалданмас.

Абхаз үлегер чугаа.

Езулуг кижиниң аазаашкыны, ооң хүлээлгези апаар.

Грек афоризм.

Чааскаан турун шыдавас кижи — хосталгага ынак эвес.

А. Шопенгауэр.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ШТАНГА

«Блиннер чедишпес-тир» — деп, российжи штангистерниң дагдыныкчызы Игорь Никитин хомудап турар. Россияның чыында командазында спортчуларның кедүрүп турар деңзизин көөрге, баш дүгү адыяр, Стамбулда эртип турар делегей чемпионадында чыдарак дээн чээрби начындан оннуң шилип алган: Владимир Мелехов (Волгоград) — 59 кг, Николай Кочеулов (Кемерово область) — 76 кг, Андроник Мартиросян (Краснодар) — 83 кг, Алексей Петров (Волгоград) — 91 кг, Сергей Сырцов (Таганрог) биле Виктор Трегубов (Шахты) — 99 кг, Артур Акоев (Владикавказ) — 108 кг, Вадим Стасенко (Воронеж область) — 108 кг, ол хире деңзиден ажыг деңзилиглер Артур Скрипкин (Уфа) биле Андрей Чемеркин (Ставрополь край).

Команда аныяк, бодун өрү көрдүүп болур болгаш келир үелиг. Бистің күчүтбиниривистің пазы хары база аныяк — 20-26 хар аразында. Атлантыга олимпиада оларның шуптузунга сезиг бербейн турар. Ынчалзажок бодунуң кандыызын амдыгаатан эгелеп көргүзер апаарлар. Команданың планында — алдың медаль саны дөрт.

Ол тиилелгеже орукту Қыдаттан, Турциядан, Германиядан, Болгариядан, Украинадан болгаш Белоруссиядан удурланыкчылар дуй турарын ораллажын болурлар.

ВОЛЕЙБОЛ

Ноябрь 11-ден 13 ке чедир Одинцов хоорайга делегей чергелиг маргылдаа болуп эрткен. Ону «Искра» команданың 15 чылынга тураскаатқан. Команданың бодундан өске аңаа ЦСКА, «Левша» (Тула) болгаш Югославиянын Кубогунун эдилекчизи болгаш ооң каш дакпыр чемпиону «Воеводина» (Нови-Сад) киришкен.

Аныяк югослав команда амгы үениң ёзулуг күштүг хол бөмбүкчүлерин, оларның билдилиин база тиилелгеже чүткүлдүүн ылап көргүскен. Дөрт партияга улаштыр Россияның чемпионунга уттуруп са-даа, аалчылар «Искра»-биле шыңгыы тудушкан. Ракетчиктер арайында-ла тиилеп алган — 3:1. Ынчалзажок үшкү чер дээш чидиг сегиржип алыышкынга «Воеводина» тулажыларга кандыгдаа кордал бербейн, оларны 3:0-га уткан.

Кол шаңнал дээш маргылдаага ЦСКА биле «Искра» таваржы берген. Москвачылар боттарын талантылыг, аразында бот-боттарын билчир, тулган спортчулар қылдыр аңаа боттарын көргүскен. Бирги ийи партияга шөлдүң эдлери элээн халбактанышса-даа, үшкүзүнге ЦСКА-га күш чедер хире эвес шаан көргүзе берген. Түңнел база-ла — 3:0. Ынчалзажок аңаа түңнел төнчү үндүрериниге далашпаал. Чүге? Өзек ойнакчы «искражы» Сергей Цветков удурланыкчызының ындыг ойнакчызының пазылай бергенин эскере тыртын кааш, олче улай-улай күштүг кагыгны углапкан.

ФУТБОЛ

Европаның шилилге маргылдаазында ноябрь 16-дан эгелеп Россияның чыында командазының тренерлери шотландылар-биле қады, чайгы үеге деңнээрге, вратарларны хөйну чалаап — ийнин эвес, а үштү. Ынчалзажок британ футбол талазы-биле кол специалист Дмитрий Харин оларның аразынга турбас. Бодунуң клуву «Челси» дээш оонга киржип тура, ол кемдээн. Ынчангаш адаанныжыкчы «немец» Станислав Черкесовка удур владикавказчы «Спартактан» Заур Хапов болгаш москвачыларның «Локомотивинден» Сергей Овчинников туржур.

Өске база бир российжи «англичан» — Андрей Канчельскис ийи «Манчестерлериниң» оюнунга киржип тура, база бодунуң бүзүрелдиин көргүскен. Россияның чыында командазының чедимче чок болган оюнунуң чылдагааны — Игорь Колывановтуң кемдээшкин алганы база Игорь Шалимовтуң, Игорь Добровольскийниң, Омар Тетрадзениң ойнаанында практиктиг дуржулга чок болуп турары. Ынчангаш шотландылар-биле маргылдаага бажы-биле бүзүрелдиг ойнаар Сергей Горлуковичини болгаш Владимир Геращенкону камгалакчылар қылдыр чалаан турган.

АГААР

Бөгүн республикага бүргеп, аязын каан турар агаар болур, чамдық кожуунларга кезек хар чаар. Соңгу угланыышкынныг хаттың күжү секундада 5—10 метр чедер.

Агаарның температуразы дүне 15—20 чамдық кожуунларга 27 градус, хүндүс 5—10, чамдық кожуунларга 15 градус соок болур.

Қызылга онаа өскерлиишкин чок агаар болур, хар чаг-бас. Хаттың күжү секундада 5—10 метр чедер.

Хүндүс 8—10 градус, дүне 18—20 градус соор.

Оруктарга көстүрү эки, эртен арттарга туманнаар, тайгыр.

Ийнги хевирниң агаары. Қадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

КИНО

НОЯБРЬ 18-те

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүмүг чепеек-3» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40 болгаш 17.00 шактарда. Видеозалга: «Хоорай полициязы» (АКШ) 9.30, 13.30, 17.30 шактарда. «Ангел-кадагалакчы» (АКШ) 11.30, 15.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Несс биле Несси» 9.30 шакта. «Эрестиг қыстар» 12.00, 17.00 шактарда. «Угаандан човулан» (2-сериялыг) 14.00 шакта.

«ВОСТОК»: «Дошталган изиринигишкин» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дүлгээзиниг карактар» (Индия. 2 сериялыг) 13.00, 16.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 АГААР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННҮН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келгеп кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: пиитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03. корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черниге бүрүткеттингеп

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—241.